VYAKARANA

ACHARYA IInd YEAR
PAPER - IV

VAKYAPADIYAM

(UPTO KARMADHIKARANA IN SADHANASAMUDDESHAH)

PART - B

Directorate of Distance Education

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
Accredited at A level by NAAC
Tirupati - 517 064 (A.P.)

वाक्यपदीयम्
(कर्माधिकारपर्यन्तम्)
अथ साधनसमुद्देशः

(१) 'दिक् साधनम्' इति दिशोऽनन्तरं साधनमुद्दिष्टं लक्षयितुमाह—

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ।। १ ।।

(२) क्रियानिर्वृत्तौ द्रव्यस्य शक्तिः साधनम्, साध्यतेऽनया क्रियेति भाष्यकारप्रभृतयो विदुः। तथा हि

"गुणः साधनम् " (M.Bha. on P.3.2.115)

इति भाष्य उक्तम्। शक्तिरेवात्राधारपारतन्त्र्यादन्यस्माच्च स्वाश्रयस्य भेदकत्वाद् गुणशब्देनोक्ता।

कृदाख्याताभिहितयोर्भावयोर्भेदाभिधानप्रसङ्गे तु यद् भाष्यम्—

"द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तिं प्रतिं साधनभावमुपैति" (M.Bha.on P.3.1.67)

इति तदन्यत्राहत्य द्रव्यस्य साधनत्वव्युदासाच्छक्तिव्यवधानाश्रयेण गमयितव्यम्। शक्तं हि द्रव्यं साधनम्, न तु निराधारा शक्तिः सम्भवति ।

"परोक्षे लिट्" (P.3.2.115)

इत्यत्रापि

"यदि गुणसमुदायः साधनम्, साधनमप्यनुमानगम्यम्। अथान्यद्गुणेभ्यः साधनम्, भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायाः संभवः" (M.Bha. on P.3.2.115)

इति यद् भाष्यं तदप्येवमेव नेतव्यम्। शक्तेर्नित्यपरोक्षत्वात् क्रियावद्विशेषणमव्यभिचारादयुक्तमिति परोक्षताविशेषणसामर्थ्याच्छक्त्याविष्टं द्रव्यं साधनमुपन्यस्तम्। एवम्

"उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे"(P.5.1.118)

इत्यत्र

"साधनेऽयं भवंल्लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते" (M.Bha. on P.5.1.118)

इति भाष्यं साधनशक्तिविशिष्टे द्रव्य इति व्याख्येयम्। तथा हि-धातावित्येवोक्ते शब्दे वृत्तसम्भवात् क्रियाप्रतिपत्तौ सिद्धायामर्थग्रहणाद्धातुकृतोऽर्थ इति समासप्रतिपत्त्यर्थाद् द्रव्यमाश्रितम्। वस्तुपर्यायो ह्यर्थशब्दः। द्रव्यस्य च स्वरूपेण सिद्धस्वभावत्वात् क्रियया करणानुपपत्तेः कर्मादिकारकरूपेणैव तस्य करणम्। क्रिया हि कारकाणि करोति, तदपेक्षत्वात्तद्व्यवहारस्येति साधनात्मना द्रव्यस्य क्रियया करणादेवमुक्तम्। धातुरर्थः प्रयोजनमस्येत्येतत्तु भाष्यव्याख्यानमयुक्तम्। एवं हि शक्तेरेव क्रिया साध्यत्वेन प्रयोजनमिति द्रव्यं न प्रत्याय्येत। यत्तु

"साधनं वै द्रव्यम्, न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः" (M.Bha. on P.5.3.55)

इत्यद्रव्यप्रकर्षव्याख्याने भाष्ये द्रव्यस्य साधनत्वाभिधानं तच्छक्तिशक्तिमतोर्भेदाविवक्षयेत्यवगन्तव्यम्। तथा हि-तिङन्तात् क्रियासाधनाभिधायिनः प्रकर्षप्रत्यय इति शक्तेः क्रियालक्षणकार्यानुमेयायाः

कार्यद्वारेणैव प्रकर्ष इति क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययस्येष्टस्य संग्रहे द्रव्याधारत्वाच्छक्तेः कार्यमुखवत् कारणभूतद्रव्यमुखेनापि कथं न प्रकर्ष इत्याशङ्क्य द्रव्यस्य तदभावमभिधातुमेतदुक्तमिति व्यतिरेकोऽनादृतः तत्र कर्तृकर्मणोः क्रिया समवैतीति स्वाश्रयसमवेतक्रियानिष्पत्तौ तयोः कारकता, करणादीनां तु पराश्रयसमवेतायां क्रियायां साधनभावः। न हि करणादिषु क्रिया समवैति। क्रियाणाम् इति व्यक्तिभेदापेक्षं बहुवचनम्। गुणक्रियापेक्षया वा सर्वेषां स्वाश्रयसमवेतक्रियापेक्षं साधनत्वम्। गुणक्रियायां हि कर्तारः सर्वे। अकिंचित्करस्य साधनत्वानुपपत्तेः। अत एव करणं कारकमित्यादिसाधनसामानाधिकरण्योपपत्तिः। इत्थं च क्रियाणाम् इति बहुवचनं सुष्ठु गमितं भवति। कर्तृकर्मस्था तु प्रधानक्रिया करणादीनामाश्रयान्तरसमवेता ।। १ ।।

कथं पुनरेतदवगम्यते शक्तिः साधनं न पुनर्द्रव्यमित्याशङ्क्याह---

शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेधर्म्मणः ।
सर्वदा सर्वथा भावात् क्वचित् किंचिद् विवक्ष्यते ।। २ ।।

(३) घटादयो भावा विश्वशब्दवाच्याः। ते च तत्तदुदकाहरणादिकार्यसाधिकानां शक्तीनां समूहरूपाः। अत एव ताः शक्तयस्तत्र मात्रा भाग इति शक्तिसमाहारमात्रं घटादयः। ताश्च शक्तयोऽनेकविधाः। काश्चित् स्वहेतोरेव प्रभवन्ति, आश्रयविनाशमन्वपि च विनश्यन्ति। यथा बोधप्रदीपादीनां प्रकाशशक्तयः। काश्चित् पौरुषेय्यः स्थित एवाश्रये निरुध्यन्ते। यथा बलादिशक्तयः। ता हि श्रमाभ्यासेन वृष्यद्द्रव्योपयोगेन च जायन्ते। अन्याः सत्येवाश्रये पुरुषप्रयत्नेन विधार्य्यन्ते। यथा विषस्य मारणशक्तिः। बीजस्याङ्कुरजननशक्तिः। अन्याः प्रभावातिशयवता विपरिवर्त्यन्ते। यथा योगिना सर्वभावानां रूपपरिवृत्तिराधीयते। काश्चित् कालपरिवासेन व्यज्यन्ते, यथा धर्माधर्मादिशक्तिः फलदान इत्याद्यनेकविधमुन्नेयम्। एवमनेकस्वभावत्वे शक्तिसमुदायस्य विचित्रे कार्ये यथाशक्ति भेद विवक्षायां प्रतिनियतसाधनभावोपपत्तिः। द्रव्यस्य तु साधनत्वे तस्यैकरूपत्वात् कार्यवैचित्र्यं न स्यादित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये

"गुणसमुदायः साधनं" (M.Bha. on P.3.2.115)

इति। प्रधानक्रियाया एकैकशक्तिसाध्यत्वाभावात् समुदायग्रहणम्। गुणक्रियापेक्षया तु प्रत्येकं शक्तेः साधनता। तस्याश्च प्रधानक्रियापेक्षया वैचित्र्यात् कर्मादिरूपता। यद् वा प्रत्येकं साधनत्वेऽपि समुदायग्रहणं शक्तीनां साधनत्वे तासां भेदादेकस्य कार्यभेदोपपत्तिरव्यापनार्थम्। तेनानेकशक्तेरपि पदार्थस्य सदैव तथावस्थानेऽपि काचिच्छक्तिः क्वचिदुद्भूता विवक्ष्यत इति घटं पश्य, घटेनोदकमानय, घटे उदकं निधेहीत्यादि कर्मकरणादिभावो नियमेनोपपद्यत इति न कारकसाङ्कर्यप्रसङ्गः। द्रव्यस्य त्वेकस्वभावत्वात् कर्मकरणादित्वं नोपपद्यत इति गर्भीकृतेयमत्र युक्तिः शक्तेः साधनत्वे बोद्धव्या ।। २ ।।

ननु च यत्र सन्ति शक्तयस्तत्र युक्तं यन्नियमेन विवक्ष्येरन्। यत्र दृश्यन्ते पुनरसत्यस्तत्र कथं तासां विवक्षा। तद्यथा शक्तिमादधाति, शक्त्या साधयति, शक्तावायतते, शक्तेर्व्यपैतीति। न हि शक्तेः शक्त्यन्तरयोगः, अनवस्थापातात्। तथा धनविनाशं करोति, धनाभावेन युक्त इति निरूपाख्ये भावे का शक्तिः। स्थाल्यां पचति, स्थाल्या पचति, इति सम्भवनधारणोपकारा स्थाली करणाधिकरणभिन्ना

कथमित्याशङ्क्याह--

साधनव्यवहारश्च बुद्‌ध्यवस्थानिबन्धनः ।
सन्नसन् वार्थरूपेषु भेदो बुद्‌ध्या प्रकल्प्यते ।। ३ ।।

(४) विवक्षारूपाया बुद्धेः शब्दनिमित्ता येऽवस्थाविशेषाः प्रतिनियतशब्दनिबन्धनाः तदाश्रयः कर्त्रादिकारकव्यवहारः। तथा हि--निरूपितेऽर्ते शब्दप्रयोगाद् यथानिरूपणं शब्दोपपत्तिः। निरूपणं चानपेक्ष्यापि बाह्यमर्थं स्वातन्त्र्यात् परिकल्पयति तांस्तानर्थविशेषान्। तत्र तथा हि सत्यपि वस्तुनि यावद् बुद्‌ध्या निरूपणं नास्ति तावदविषयः शब्दानामव्यवहार्य इति व्यवहारेषु बुद्धिरेव प्रभवतीति सन् इति निदर्शनगर्भमभिधानम्।

शक्तेर्द्रव्यायमाणाया बुद्धया स्वातन्त्र्येण निरूपणाच्छब्देनाभिधाने शक्त्यन्तरयोगो विरुद्धः। न हि तदा शक्त्यवस्थायामेव तस्यां तद्योगो येनानवस्था स्यात्, अपि तु द्रव्यावस्थायामभावोऽपि बुद्‌ध्या निरूपिताकारो द्रव्यायमाण एव शब्दवाच्यः। एवं तनुतरकपालत्वात् स्थाली पाकेऽनपेक्षितकर्तृविनियोगात् स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यत इति कर्त्री, इन्धनोपकारानपेक्षया तस्या एव साधकतमत्वविवक्षायां तु करणम्, वास्तवाधारविवक्षायां त्वधिकरणमिति सर्वमुपपद्यते। अत एव हन्त्यात्मानमात्मना, आत्मनः स्वात्मन्यवस्थानम्, इत्यादयोऽपि प्रयोगाः प्रथितसाधिमानः। वक्ष्यति चैतत्---

"बुद्‌ध्यैकं भिद्यते भिन्नमेकत्वं चोपगच्छति "

इत्यादि। दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायेन व्यवहारोपपत्तेर्बहिरन्यव्यावृत्तिपरतया समन्वयोऽत्र समर्थनीयः, स्वात्मनि नान्यस्मिन्, स्वात्मन एव नापरस्यावस्थानमित्यादि। यथा शिलापुत्रकस्य शरीरमिति। इत्थं च वाक्यादपोद्धृतस्यापि पदस्य संस्कारे प्रथमत एवाप्रयुक्ते पदान्तरे विवक्षितस्यापि विशेषस्य रूपसामान्यादनवधारणे संभवत्येव पदावधिकमन्वाख्यानं संबधिसामान्येऽपेक्षिते। अन्यथा बुद्‌ध्या नियतमर्थरूपं क्रियादिसंबन्ध्यपेक्षं कथं निरूप्येत। अनपेक्षितसंबन्धिरूपस्यार्थसामान्यस्याभावादभ्युपगतं पदावधिकमन्वाख्यानम्। शास्त्रे

"धातुसंबन्धे प्रत्ययाः"(P.3.4.1)

इत्येवमादीनां प्रत्याख्यानात्। यत्र च सर्वथाऽसङ्गतिः स्थालीमोदनेन काष्ठे पचतीत्यादौ तद् वाक्यमेव न भवतीति कथं वाक्यादपोद्धृतानां पदानामन्वाख्यानेऽत्र प्रसङ्गः। अत एव चाक्षीणि मे दर्शनीयानीत्यादेर्विप्रयोगस्य निवृत्तये शास्त्रमर्थवदेव। सामान्यमपि हि पदार्थरूपमर्थान्तरसंसर्गयोग्यमेव संस्तूयते, न त्वङ्गुल्यग्रे करिशतमास्त इत्याद्यसमन्वितमेव। एवं च कृत्वा छन्दसि

"चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति"

इत्यादावसाधुत्वशङ्कापनुत्तये व्यत्ययोऽर्थवानेव। नियतानुपूर्वीकस्य छन्दोवाक्यस्य संभवात्ततस्तथैव पदापोद्धारस्य न्याय्यत्वात्। लोके तु नानवस्थितं नियतानुपूर्वीकमसङ्गतवाक्यमिति न ततोऽपोद्धारप्रसङ्गः। तस्माद्वाक्यादपोद्धृत्य पदानुशासनेऽपि निर्दोषमेव पदावधिकमन्वाख्यानम्। तत्र च समस्तविशेषणविशिष्टस्यार्थस्य निरंशत्वादपोद्धारे सामान्यमात्रा बुद्धिपरिकल्पितशरीरैव। उपक्रम एव तु विशेषापेक्षायां वाक्यावधिकमन्वाख्यानं कथ्यते। न तु वाक्यस्यानन्त्यात् साक्षादन्वाख्यानं

युज्यते। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकल्पनया हि पदस्यैवानुशासनमुपपद्यते। तस्य च केवलस्यासंभवाद्वाक्यस्थत्वे संबन्धिसामान्यापेक्षायां पदावधिकं तद्वाक्योपात्तसंबन्धिविशेषापेक्षायां तु वाक्यावधिकमन्वाख्यानमितीयाननयोः पक्षयोः विशेषः ।। ३ ।।

बौद्धे साधनव्यवहारे भाष्यकाराभ्युपगमसंवादकमाह—

बुद्धया समाहितैकत्वान् पञ्चालान् कुरुभिर्यदा ।
पुनर्विभजते वक्ता तदाऽपायः प्रतीयते ।। ४ ।।

(५) कुरुभ्यः पञ्चाला अभिरूपतरा इति

"पञ्चमी विभक्ते" (P.2.3.42)

इति पञ्चम्यर्थं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्, बौद्धस्यापायस्य सम्भवादपादान इत्येव सिद्धेः। तथा ह्याभिरूप्येण समानेन गुणेन कुरुभिः सह पञ्चालान् बुद्ध्यैकत्वं समुदायभावमापाद्यातिशयाभि-रूपतावशात् कुरुभ्यः पञ्चालाः पृथक् क्रियन्त इत्यस्ति संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः। तदुक्तं भाष्ये

"यस्तैः साम्यं गतवान् स एवं प्रयुङ्क्ते"(M.Bha.on P.1.4.24)

इति। तैः कुरुभिः पंचालानां सादृश्यं सम्प्रधारणासामर्थ्यादाभिरूप्येण प्रथमं यो ज्ञातवानित्यर्थः। अनेन चैकबुद्धिनिवेशित्वेन कुरुपंचालानां देशप्रत्यासत्तिमाह भाष्यकारः। तत्पूर्वकस्तु सातिशयस्य निरतिशयाद्विभागः। पंचमीशब्दोऽपादानसंज्ञानत्वान्नोक्तो भाष्यकृता। सूत्रारंभवादिनापि निर्धारणाश्रयत्वेनैषां बुद्ध्यैव समुदायभावः समानगुणत्वादाश्रयणीयः। अन्यथा निर्धारणाधिकारादेव विभागे लब्धे विभक्तग्रहणादत्यन्तविभागप्रतीतौ न वास्तवः समुदायभावो युज्येत। तदेवं बौद्धः साधनभावोऽस्मादवसीयते। कारकप्रकरणे च तमब्ग्रहणात् प्रकर्षो न विवक्ष्यत इति गौणेऽप्यत्रापायेऽपादानसंज्ञा भवति ।। ४ ।।

अन्यदपि भाष्योक्तं संवादकमाह—

शब्दोपहितरूपांश्च बुद्धेर्विषयतां गतान् ।
प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ।। ५ ।।

(6) "हेतुमति च" (P.3.1.26)

इत्यत्र

"आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे...."(Va. on P.3.1.26)

इत्येवमाद्युपसंख्यानं

"न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम्"(Va. on P.3.1.26)

इत्येवं प्रत्याख्यातम्। चित्रपुस्तादौ हि प्रतिकृतिरूपस्य प्रयोज्यप्रयोजकभावाध्यवसायात् कंसं घातयति, बलिं बन्धयतीति सिद्धम्। एवं कृतानुकरणे नाट्येऽपि नटानां कंसवासुदेवानुकारेण सादृश्यात्तद्रूपतोपपत्तिः। तत्र

" ग्रन्थिकेषु कथम् "(M.Bha. on P.3.1.26)

इति चोदितम्। तत्र ग्रन्थिकाः कथका इति वृत्तरूपेणैव कंसवधमाचक्षते। तत्र च प्रतिकृतिरूपस्याभावात् कथं प्रयोज्यप्रयोजकत्वमिति पर्यनुयोगः। अत्र परिहार उक्तः ।

"तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादृद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति "
(M. Bha. on P.3.1.26)

इति चिरकालातीतत्वात् कंसादीनां बहिरसत्वात् बुद्धिगोचरतया सतो विद्यमानांस्तान् प्रकाशयन्ति शब्देनावभासयन्ति। बुद्धिप्रतिभास्येव ह्याकारो शब्दार्थो न वस्त्वर्थः। तथा च कथकः श्रोतरि कंसाद्याकारप्रत्ययजनतात् बुद्धिवासुदेवेन बुद्धिकंसं घातयतीति प्रयोजकत्वसमारोपात् प्रयोगोपपत्तिः। तथा हि-कथकोदीरितशब्दसामर्थ्योपजातरूपविशेषान् श्रोतृबुद्धिगोचरमापन्नान् सव्यापाररूपान् कंसादीन् कर्मादिसाधनतया भाष्यकारो मन्यत इति बुद्ध्यवस्थानिबन्धनः साधनव्यवहारः सिद्धः। गौणेऽपि च प्रयोजके कारकप्रकरणे प्राकर्षानाश्रयाद्धेतुसंज्ञायां तद्व्यापारेऽत्र णिच् सौत्रः। प्रत्यक्षम् इत्यव्ययीभावः। मननक्रियाविशेषणं चैतत्। इन्द्रियनिमित्तेन ज्ञानेन परिस्फुटानवधारयतीत्यर्थः। एतच्च 'ऋद्धीर्व्याचक्षाणा' इति भाष्यस्याभिप्रायव्याख्यानम्। प्रभावातिशययुक्ते हि वस्तुन्यादरवशात् स्पष्टरूपः प्रत्ययः प्रसूयते। स्पष्टे च ज्ञानेऽवभासमान आकारो बाह्यात्मकोऽवसीयते ।। ५ ।।

तदेवं बुद्ध्या साधनव्यवहारोपपत्तौ एकस्यापि वस्तुनः शक्तिनानात्वं बौद्धमुपपद्यत इति निगमयति।

बुद्धिप्रवृत्तिरूपं च समारोप्याभिधातृभिः ।
अर्थेषु शक्तिभेदानां क्रियते परिकल्पना ।। ६ ।।

(७) बुद्धेः प्रवृत्तिः व्यापारः परिच्छेदलक्षणः। तस्या रूपमाकारो विषय आभासमानः। तमर्थेषु बाह्येष्वध्यस्य तेषां शक्तिनानात्वं परिकल्प्यते वक्तृभिः। अयमर्थः। दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायाद् बौद्धः शक्तिभेदो बाह्य एवेत्यभिमानात् तत्र विचित्रं साधनभावमभिमन्यन्ते। बुद्धिप्रतिभासस्य स्वप्रतिष्ठत्वेनानवगमात्तत्र क्रियाभेदं प्रतिपत्तृव्यपेक्षां चानुवर्त्य वस्त्वेव नानाशक्तिकमवगम्यत इति बहिरर्थे शब्दः प्रमाणम्। क्रियाकारकसंसर्गस्य बाधकाभावात् सति संवादे च वाक्यस्य प्रामाण्यमवगमयन्ति व्यवहर्तारः। सौगतानां विकल्पप्रतिबिंबस्य भेदानध्यवसायात् बहिष्प्रवृत्तिः। प्रामाण्यं तु वक्त्रभिप्राय एव शब्दानां न बाह्ये व्यभिचाराशङ्कनात्, अन्यव्यावृत्तिमात्रनिष्ठता तु बहिः। वैयाकरणानां तु व्यावृत्तवस्तुविषयता, तथाध्यवसायात् तत्रैव प्रामाण्यमिति दर्शनभेदः। नियतोपाधिनियमितत्वाच्च न साङ्कर्यम्। उपकारकाश्च शक्तयः प्रत्युपाधिभिन्नाः संमूर्च्छितशरीरत्वाद्वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्या इति नानुपाध्युपकाराङ्गत्वादेरप्रसङ्गः ।। ६ ।।

बुद्ध्यवस्थासमाश्रये च साधनभावे सतीदमपि सिद्धं भवतीत्याह---

व्यक्तौ पदार्थे शब्दादेर्जन्यमानस्य कर्मणः ।
साधनत्वं तथा सिद्धं बुद्धिरूपप्रकल्पितम् ।। ७ ।।

(८) जातौ पदार्थे तज्जातीयाभेदेनानागतं निरूप्य योग्यसाधनविनियोगाज्जातिद्वारेण क्रियासिद्धावङ्गता व्यक्तिद्वारेण तु निर्वर्त्यमानता कर्मणो युज्यत इत्युक्तम्

"निर्वर्त्यमानं यत्कर्म जातिस्तत्रापि साधनम् "

इति। व्यक्तौ तु पदेन प्रत्याय्यायां शब्दं जनयति संयोगं करोतीत्यादौ जन्यमानस्य निर्वर्त्यस्य शब्दादेः कर्मणोऽनागतस्यापि वर्तमानव्यक्तिसारूप्यादसत्यपि जातेः प्रत्यायने भेदानध्यवसायाद्

बुद्ध्याकारमुल्लिख्य योग्यसाधनविनियोगात् बौद्धस्यैव बहीरूपताध्यवसायाद् बाह्येन रूपेण निर्वर्त्य-मानता, बौद्धेन तु साधनभावो युज्यत इत्यर्थः। जन्यमानस्येत्यनेन विकार्यप्राप्ययोर्व्यवच्छेदः ।। ६।।

विकार्यं हि प्रकृतिरूपेण स्थितमेव। प्राप्यमपि स्वत एव कियद्वा बुद्ध्या नाध्यारोप्यत इत्याह—

स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वे क्रमरूपं च दर्शितम् ।

निरीहेष्वपि भावेषु कल्पनोपनिबन्धनम् ।। ८ ।।

(९) सदसत्पक्षभेदेन कार्यकारणभावस्य निराकृतत्वात् सर्वे भावाः क्रियारहिताश्चेष्टाशून्याः। तत्र क्रियायां स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यादिलक्षणं कर्तृकरणादिरूपं कारकत्वम्। क्रियारूपमेव च सक्रमत्त्वं यथावभासमनादिमिथ्याभ्यासवासनावशेन कल्पनाबुद्ध्युपरचितसतत्त्वम्। अपूर्वापरस्यापि भावतो विश्वस्य पूर्वापरतया स्वातन्त्र्यादिनात्रावभासनादिति मिथ्यावभासोऽयमर्थेषु क्रियाकारकभाव इत्यर्थः। अद्वैतनये हि सर्वमुपप्लवते, असत्यत्वादिति विकल्पपरिघटितः शाब्दो व्यवहारो यथाप्रतीत्य-विचारितसिद्धोऽभ्युपगन्तव्य इति दिगादिपदार्थवत् साधनपदार्थसिद्धिः ।'दर्शितम्' इत्यद्वैतनयावलम्बि-भिर्भाष्यकारप्रभृतिभिः, "कूलं पिपतिषति" इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमाख्यातमित्यर्थः।। ८ ।।

एवं तावद् द्रव्यव्यतिरिक्तशक्तिदर्शनेन साधनं लक्षितम्। अव्यतिरिक्तशक्तिदर्शनेनाप्याह—

शक्तयः शक्तिमन्तश्च सर्वे संसर्गवादिनाम् ।

भावास्तेष्वस्वशब्देषु साधनत्वं निरूप्यते ।। ९ ।।

(१०) समवायवशाद्धर्मधर्मिणोरभेदमिव भेदेऽपि ये वदन्ति ते संसर्गवादिनो वैशेषिका। ते च स्वरूपं सहकारिणश्च भावानां स्वकार्यजनने शक्तिरिति प्रतिपन्नाः। सहकारिणः शक्तिः, कारणं शक्तिमत्। एवं सहकारिणामपि कारणं शक्तिः स्वकार्ये सहकारि रूपमिति शक्तिशक्तिमन्तः सर्व एव भावाः, न त्वन्या काचिदतीन्द्रिया शक्तिः षट्पदार्थव्यतिरिक्ता विद्यते। एवमपि साधनत्वं भावानां पदार्थानामपादानादिशब्दैर्न प्रत्याय्यते, अपि तु विभक्तिभिरेव। तथा च प्रत्यायनं योग्यतामात्रेण त्वपादानादिशब्दप्रवृत्तिः। 'घटं पश्यति' इत्यादावेव द्वितीयादिभिर्महत्त्वाद्याधारनियतं प्रत्याय्यमानं शक्तिः साधनं भवति। आधारानवच्छिन्नस्तु महत्त्वादिः कर्मादिशब्दवाच्यो न किंचनापि साधयतीति विभक्त्येकसमधिगम्यः। प्रातिपदिकादाधारवाचिनस्तदुत्पत्तेः। आधारसमवाये साधनत्वस्य संस्पर्शा-दुपकारावस्थायां शक्तित्वमुपकार्यावस्थायां तु शक्तिमत्त्वं प्रमाणदृष्टमिति न काचिदनुपपत्तिः। अत एव शक्त्यवस्थायां शक्त्यन्तरेणायोगादनवस्थापि नास्ति। अभावस्यास्मिन् दर्शने सप्तमपदार्थरूपत्वेन भाव्यत्वाच्छक्तियोगोऽविरुद्धः ।। ९ ।।

तत्र को भावः कस्य क्व शक्तिरित्युदाहरणमाह–

घटस्य दृशिकर्मत्वे महत्त्वादीनि साधनम् ।

रूपस्य दृशिकर्मत्वे रूपत्वादीनि साधनम् ।। १० ।।

(११) 'घटं पश्यति' इति दर्शनक्रियाकर्मभावापन्नस्य घटद्रव्यस्य महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूपाणि शक्तिस्वसमवेतानि साधनं कर्मकारकम्। तथा हि कणादसूत्रम् —

"महत्यनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाच्चोपलब्धिः" (Vai.Su.4.1.6)

इति। अस्यार्थः। अनेकद्रव्यं समवायिकारणं यस्य तदनेकद्रव्यं द्व्यणुकादि। तद्यस्यास्ति

तदारब्धस्य तदनेकद्रव्यवत्। तद्भावस्तत्त्वम्। तस्माद्धेतोरुपलब्धिर्महति द्रव्ये। तेन बहुव्रीहिणा मतुपा च द्वौ मत्वर्थावुक्तौ। तत्रैकेन परमाणोर्व्यवच्छेदः। स हि रूपवानप्यनेकस्य द्रव्यस्यारंभकस्याभावान्नोपलभ्यते। अपरेण तु मत्वर्थेन द्व्यणुकादेर्व्यवच्छेदः। अत एव सूत्रान्तरमुक्तम् ––

"अद्रव्यत्वात्परमाणावनुपलब्धिः"

इति। परमाणुग्रहणमत्रादृश्यमानस्योपलक्षणार्थम्। महति दृश्यमाने चानेकद्रव्यवत्त्वं दर्शनहेतुरिति त्र्यणुकस्य कारणबहुत्वमहत्वप्रचयेभ्यो महत्त्वस्योत्पत्तिरिति त्रिभिद्व्यर्णुकैरारंभान्महतोऽनेकद्रव्यवत्त्वेऽपि तदभावः। महतो हि दृश्यमानस्यानुवादेनेदं विधीयत इत्यदृस्ये नायने रश्मौ नास्यादृश्यतापत्तिः। न हि महत्त्वमप्यत्र दर्शनकारणं विधीयते। एवं ह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोग इति न्यायात् प्रक्रमो भेदार्थः पंचम्येव क्रियेत। अनेकद्रव्यवतश्च महत्त्वाव्यभिचारान् 'महति' इति न हेतुनिर्देशः, अपि तु विषयोपलक्षणमेव। 'रूपात्' इति च द्वितीयो दर्शनहेतुः। नीरूपस्य वाणोर्महतोऽनेकद्रव्यवतश्चाप्यनुपलंभात्। तदुक्तं सूत्रम्––

"रूपसंस्काराभावाच्च वायावनुपलब्धिः"(Vai Su.4.7.1)

इति। यतश्चानेकद्रव्यत्वस्य रूपस्य दर्शनहेतुत्वं न महत्त्वस्यापि ततो द्वयोरेव व्यतिरेकः प्रदर्शितः। महत्त्वस्याकारणत्वेऽपि च तद्विषयत्वाद्दर्शनस्य पारम्पर्येणोपयोगान् 'महत्त्वादीनि साधनम्' इति बहुवचनम्। यद्वा द्रव्यत्वादीनां सामान्यविशेषाणामप्यादिशब्देन सङ्ग्रहणात् बहुवचनम्। अत्र सामान्यविशेषा हि प्रधानं दर्शननिबन्धनम्। तदुपाधिकत्वेनार्थानाम्, पररूपव्यावृत्तिस्यात्मन उपलंभात्। 'महति इत्येव तूक्ते व्यभिचार आकाशादिनेत्यनेकद्रव्यवत्त्वादिति मतुपाऽवयविद्रव्ये प्रतीतिरभिव्यज्यते। 'अनेकद्रव्यवत्त्वात्' इति पुनरुच्यमाने तत्पुरुषसंभावनया द्रव्यप्रचयमात्रं गम्येत। 'रूपं पश्यति' इत्यत्र रूपस्य दर्शनक्रियायां रूपत्वं स्वसमवेतं सामान्यमनेकद्रव्ये च द्रव्ये समवायः साधनम्। तथा च सूत्रम्––

"अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः" (Vai. Su.4.1.8)

इति। अनेके आरंभका यस्यावयविद्रव्यस्य तदनेकद्रव्यम्, तेन समवायात्, तत्र समवेतत्वात्। रूपस्य विशेष उद्भूतत्वम्। अतो नायनरश्मिरूपं बाह्यतैजसद्रव्यरूपेणाभिभूतमपोह्यते। अन्ये तु रूपं विशेष्यते व्यावर्त्यतेऽनेनान्यस्माद्रसादेरिति रूपत्वमेव सामान्यविशेष एवमुपदिष्ट इति वर्णयन्ति। अनेकद्रव्यत्वाभावाच्च परमाणोस्तद्गतरूपस्यादृश्यता। योग्यदेशत्वादयोऽपि सामर्थ्यात् साधनमिति बहुवचननिर्देशः ।। १० ।।

स्वैः सामान्यविशेषैश्च शक्तिमन्तो रसादयः ।
नियतग्रहणा लोके शक्तयस्तास्तथाश्रयैः ।। ११ ।।

(१२) रसं रसयति, गन्धं जिघ्रति , स्पर्शं स्पृशति, शब्दं शृणोति इति रसत्वादयः सामान्यविशेषाः समवेताः रसनादीनां रसनादिक्रियासाधनम्। तथा हि तैस्तैः नियतग्रहणाः नियतं स्वजातिबलादेव गृह्यन्ते, न तु द्रव्यवदनियतग्रहणाः। द्रव्यं हि कदाचित्सामान्योपादिना गृह्यते 'द्रव्यम्' इति, कदाचिद् गुणेन शुक्लमिति, कदाचित् कर्मणा 'गच्छति' इति। रसत्वादीनां तु शक्तीनां स्वाधारा एवावच्छेदकाः स्वरूपग्रहणे शक्तिः। यथा हि रसस्योपलंभे रसत्वमप्युपलभ्यते तद्विशिष्टस्य

तस्योपलंभादित्याश्रिताक्षेपः तथा रसत्वोपलंभेऽपि स्वाश्रयाक्षेपः। तथा रसस्योपलंभे तदाश्रयं द्रव्यमपि शक्तिरित्यापि ज्ञेयम्। पूर्ववच्चानेकद्रव्ये समवायोऽपि गृह्यते, परमाणुगतस्य रसादेरनुपलंभात्। एवं शेषेष्वपि वाच्यम्। इत्थं परस्परं शक्तिशक्तिमन्तो भावाः। तथा च न काचिन्नियता शक्तिः। संसर्गिणां परस्परं तत्त्वात्, अन्यस्य च योग्यदेशत्वादेः सहकारिणः तथात्वात् ।। ११ ।।

इन्द्रियार्थमनः कर्तृसंबन्धः साधनं क्वचित् ।
यद्यदा यदनुग्राहि तत्तदा तत्र साधनम् ।। १२ ।।

(१३) आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् ज्ञानं निष्पद्यते रूपादाविति संयोग एव साधनम्। सुखादौ त्वात्मान्तःकरणसंयोगादिति 'क्वचित्' इत्याह। किं वात्र परिगणनया, यद्यत्रोपकरोति तत्तत्र साधनमिति यथायोगं सर्वे भावाः शक्तिशक्तिमन्तः। तथा हि संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाण्युक्तानि। अवयवानामवयविनिष्पत्तौ संयोगः शक्तिः। गुणनिष्पत्तौ त्ववयविनः समवायः शक्तिः इति परोपकारि परतन्त्रं सर्वं शक्तिलक्षणमनुपतति ।।१२।।

सा च स्वकार्यपरतन्त्रावस्था साधनादिना सिद्धस्वभावार्थाभिधायिना शब्देन नाभिधातुं शक्यते , अपि तु यथायथं विभक्त्यादिरस्याः प्रत्यायने समर्थ इत्याह--

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।
विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते ।। १३ ।।

(१४) स धर्मः, क्रियां प्रति शेषभावः। कारकं साधनमपादानमित्यादिशब्दैः क्रियोपकारोपलक्षितं द्रव्यमभिधीयते प्राधान्येन, न तु क्रियोपकारलक्षणः साधनभावः समुद्भूतोऽस्मात् प्रतीयते। तथा हि-अत्रापि द्रव्यरूपतया साधनमामुखीकरोति। क्रियोपकारलक्षणो धर्मो द्वितीयां प्रतिपाद्यत इति परिगृहीतक्रियोपकारं द्वितीयादिविभक्तिप्रतिपाद्यं वस्त्विति शक्तिर्विभक्तिवाच्या। क्वचित्तद्धितवाच्या। शतेन क्रीतः शत्यः शतिक इति क्रये साधकतमत्वं प्रत्ययवाच्यम्। 'यत्र' 'तत्र' इत्याधारभावस्त्रल्वाच्यः। पयः पयो जरयति, मधु निरीक्षते, दधि समश्नाति इति प्रातिपदिकादेव शक्तिः प्रतीयते। अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुपरित्यन्तराशब्दोऽव्ययोऽधिकरणमाहेत्यादिग्रहणम् ।। १३ ।।

कः पुनरसावुपकारलक्षणो धर्मः साधनमित्याह---

निमित्तभावो भावानामुपकारार्थमाश्रितः ।
नतिरावर्जनेत्येवं सिद्धः साधनमिष्यते ।। १४ ।।

(१५) साध्यस्वाभावायां क्रियायामुपकाराय सिद्धस्वभावानां भावानां निमित्तभावो हेतुभावः। नतिः नमनमुपकाराभिमुख्यम्, 'आवर्जनम्' अङ्गभावेन स्वात्मप्रत्यर्पणम्, क्रियोपजननतात्पर्य्यम्। इति शब्दः प्रकारे।

इत्येवमादिभिः शब्दैरभिधीयमानोऽन्योऽपि सिद्धः निष्पन्नतया प्रतीयमानः, एवं भूतेन वा धर्मेण निश्चितः, न वस्तु संभवमात्रेण साधनमित्युच्यते ।। १४ ।।

एवं मीमांसकवैशेषिकदर्शनेन शक्तिः साधनमित्युपपाद्य स्वदर्शने व्यतिरेकाव्यतिरेकग्रहं त्यजति।

स तेभ्यो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।

व्यतिरेकमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्प्यते ।। १५ ।।

(१६) 'सः' इति हेतुभावः शक्त्यपरपर्यायः ।

"शक्तयः सर्वभावानां कार्यार्थापत्तिगोचराः"

इत्यतीन्द्रियाः पदार्थाद् व्यतिरिक्ताः शक्तयः केषांचिद् भवन्तु। सहकारिसमवधानोपकृतो भावः स्वरूपेणैव कार्यजनकः किमदृष्टशक्तिपरिकल्पनेनेत्यात्मैव भावानां शक्तिः। संसर्गिणः सहकारिणो वार्थान्तरभूताः। स्वकारणपरंपरया हि पदार्थः समुपजातो विशिष्टो यस्तत्तत्सहकारिसंपर्के तत्तत्कार्यजनने शक्त इति किमदृष्टया व्यतिरिक्त्या शक्त्या। तत्कल्पने तस्या नियमहेतुर्भावस्वभाव एव वक्तव्य इति वरं स एवास्तु। तदत्राव्यतिरेकवादो वास्तु व्यतिरिक्ता वा शक्तयः सन्तु। नास्माकमत्र कश्चिद् ग्रहो व्यतिरेकाव्यतिरेकवादे। शब्दप्रमाणका हि वयम्, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च पदार्थानां व्यतिरिक्तमेव साधनभावं प्रत्याययति घटस्य दृशिक्रियायां कर्मभाव इत्यादाविति व्यतिरेकोपाश्रयः शब्दनिबन्धनो व्यवहारः। तथा च प्रातिपदिकेन द्रव्येऽभिहिते शक्तौ कृतबन्धा शक्तिः प्रवर्तते ।। १५ ।।

"यद् यदा यदनुग्राहि तत्तदा तत्र साधनम्"

इति व्याप्तिमुक्तां क्रियाया अपि साधनत्वेन भाष्यकाराभिमतेन संवादयितुमाह--

संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवसाये त्वनन्तरा ।
व्यवसायस्तथारंभे साधनत्वाय कल्पते ।। १६ ।।
पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधनं मता ।
सन्दर्शने तु चैतन्यं विशिष्टं साधनं विदुः ।। १७ ।।

(१७) संप्रदानसंज्ञायाम्

"क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्" (Va on P.1.4 32)

इत्युक्ते इह कश्चित् कंचिदर्थं सम्पश्यति, स दृष्ट्वा प्रार्थनया व्यवसायं करोति, अध्यवसाये प्रारंभः, प्रारंभे फलप्राप्तिरिति सन्दर्शनादिभिराप्यमानत्वात् "क्रियापि कृत्रिमं कर्म" इति भाष्य उक्तम्। तत्र साध्यस्वभावाया अपि सन्दर्शनादिक्रियायाः साधनत्वमापेक्षिकम्। सम्यक् समन्ताद्वा दर्शनं सन्दर्शनं फलविषयः संकल्पः। तत् प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे, साधनत्वाय कल्पते, साधनं भवति। अर्थदर्शने हि सत्यभिलाषोत्पत्तिः। व्यवसायो दृढग्राहिता, क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः। तत्र 'अनन्तरा' प्रार्थना साधनम्, अभिलाषे सति निश्चयकरणात्। व्यवसायश्चारंभक्रियायां मानस्यां प्रवृत्तौ साधनम्, व्यवसायबलेनार्थक्रियाकरणारम्भात्। तया च क्रिययाऽऽप्यमानत्वाद् भौतिकी क्रिया कर्म भवति संक्षेपतः। पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् व्यापारेऽपेक्षिते या क्रिया कर्तव्यत्वात् सैव पूर्वस्मान्निवृत्ता पूर्वकालभाविनी क्रिया परस्मिन् उत्तरोत्तरभाविनि साध्ये साधनं भवति। तदात्मलाभे सिद्धत्वेनोपयोगात्। तदयमर्थः। पूर्वस्मिन् सन्दर्शने या क्रिया प्रार्थनादिका सैवोत्तरां प्रति साधनं मता। अथ सन्दर्शनक्रियायाः किं साधनमित्याह---

"सन्दर्शने तु चैतन्यम्"

इति। 'तुः' विशेषद्योतकः। चिद्रूप आत्मा यो भुङ्क्ते भावान्। विशेषोऽस्य फलाभिलाषयोग्यता।

यद्यपि च क्रिया साध्यस्वभावाऽनिष्पन्ना तथापि निष्ठावस्थायां सिद्धत्वात्, साधनशब्देन च शक्तेस्तत्रासमवायेऽपि व्यतिरेकेणाश्रयाद् युक्तः साधनभावः। क्रियायां च क्रियान्तरस्यासमवेतत्वात् सैव क्रियान्तरभावने कर्तुः करणम्। अयमत्र परमार्थः। यदपेक्षया यत् सिद्धं तत्तस्य साधनं निष्पादकं कारकं भवति। तदानीं हि कर्तुः क्रियानिष्पत्तौ करणान्तरं नास्ति। भावी चांशो भूतेनांशेनाप्यमानत्वात् कर्म भवति। कर्ता हि क्रियया यदीप्सति तत्कर्म। अत्र च क्रियांश एवेप्स्यतेऽपरेण सिद्धेन क्रियांशेनेत्यारंभेण मानसव्यापारेणाप्यमानत्वाद् भौतिकी क्रिया कर्मेति तेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वं सिद्धम्, 'युद्धाय सन्नह्यते', 'श्राद्धाय निगह्लते' इति। गत्यर्थधातुविषये संदर्शनादीनां भेदाभेदविवक्षा, पच्यादावभेदविवक्षैव, श्राद्धाय निगह्लत इत्यादौ भेदविवक्षैवेति च वक्ष्यते। तदेवं 'व्यतिरेकमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्पत' इति क्रियाया अपि साध्यसाधनभावो व्यतिरेकाश्रयेणोपकार्योपकारकभावेन भाष्योक्त उदाहृत इति स्थितमेतत् शक्तिव्यतिरिक्ता क्रियोपकारार्थमाश्रिता साधनमिति सामान्येनोच्यत इति ।। १६,१७ ।।

वार्त्तिके कारकमिति संज्ञा साधनमिति संज्ञिनिर्देशेन कर्तव्या। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा साधकस्य लाभ इति ।

"अन्वर्थमितिचेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः" (Va. on P.1.4.23)

इत्युक्तम्। तत्राकर्तरि करणादौ कर्तृशब्दस्य कारकमित्यस्योपपत्तिं समर्थयितुमाह –

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसंभवः ।। १८ ।।

(१८) सामग्रीसाध्यत्वात् क्रियाणां सर्वे कारकत्वं क्रियानिष्पत्तिविषयमभेदेन प्रतिपद्यन्ते, पचन्त्येत इति। यदा तु कः कथं पचतीति विवक्षा तदा प्रधानक्रियानिष्पादने विचित्रव्यापाराणि कारकाणि यथास्वं व्यापारातिशयवशेन करणादिसंज्ञाः प्रतिलभन्ते। तथा हि साधनान्तरविनियोगव्यापारः कर्ता। निर्वृत्तिविकारप्राप्त्याहितसंस्कारं कर्तुः क्रिययेप्सिततमं कर्म। ज्वलनाद्यनुभवत् कारकान्तरव्यापारैर-व्यवहितव्यापारं करणम्। प्रेरणानुमननानिराकरणव्यापारं कर्मणा संबन्ध्यमानं संप्रदानम्। अपायम-वधिभावोपगमनेन साधयदपादानम्। तृकर्मव्यवहितक्रियाधारकमधिकरणम्। स्वतन्त्रं प्रेषयद्धेतुरिति। सामान्यपूर्वकत्वाच्च विशेषस्यावान्तरव्यापारेऽपि कारकत्वमनुवृत्तिमिति करणं कारकमिति सामानाधि-करण्योपपत्तिः। अकारकस्य च विशेषसंज्ञाभावः, वृक्षस्य पर्णं पततीति।

अनपेक्षिते च कर्तृव्यापारे स्थाली पचति, एधाः पचन्ति, असिश्छिनत्ति इति प्रधानक्रियायामेवैषां कर्तृत्वम्। संप्रदानापादानयोः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षा नास्ति। द्वितीयस्यादातुरपगन्तु-श्चापेक्षणात्। अत एव

"सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्..."(Va. on P.1.4.23)

इति प्रधानक्रियार्थेषु यथास्वं कारकव्यापारेषु पचादीनामेव वृत्तिर्वर्णिता। तदेतद्भाष्य उक्तम्---

"सामान्यभूता क्रिया वर्तते, तस्या निर्वर्तकं कारकम्" (M.Bha. on P.1.4.23)

इति ।। १८ ।।

अत्रैव दृष्टान्तमाह---

पुत्रस्य जन्मनि यथा पित्रोः कर्तृत्वमुच्यते ।
अयमस्यामियं त्वस्मादिति भेदो विवक्षया ।। १९ ।।

(१९) पितरौ पुत्रं जनयत इत्यविवक्षिते जननव्यापारभेदे जनिक्रिया कर्तृत्वमुभयोः प्रसिद्धम्। कः कथं जनयतीति भेदविवक्षायामयं पिता बीजमादधदस्यां मातरि गर्भमाधत्ते। इयं तु माताऽस्मात् पितुः पतद् बीजं धारयन्ती जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभवतीत्यधिकरणत्वं मातुः। कर्तृत्वमपादानत्वं च पितुः, कर्तृत्वं मातुरिति भिद्यते प्रवृत्तिः। सामान्यपूर्वकत्वाच्च विशेषस्य जनिः सामान्येनात्मलाभवचनो विशेषविषये प्रेषणविषयबीजधारणबीजच्युतिवचनः। यद्वा प्रकृत्यर्थोऽविशिष्टः, प्रत्ययार्थस्तु णिजर्थो जनयतीति प्रेषणादिः यत्रायं विभागः। साध्यपक्षनिक्षिप्तमपीदं प्रसिद्धत्वान्निदर्शनम् ।। १९ ।।

तदेवं प्रधानक्रियायामेव सामान्यविशेषभावेन कारकं करणमित्यादिसामानाधिकरण्यमुपपादितम्। इदानीं गुणक्रियापेक्षया स्वातन्त्र्यं प्रधानक्रियापेक्षयास्वातन्त्र्ये सत्यप्यनपगतमिति प्रकारान्तरेण

'सामान्यभूता क्रिया वर्तते' (M.Bha. on P.1.4.23)

इत्येतद्भाष्यं गमयितुमाह—

गुणक्रियाणां कर्तारः कर्त्रा न्यक्कृतशक्तयः ।
न्यक्तायामपि सम्पूर्णैः स्वैर्व्यापारैः समन्विताः ।। २० ।।
करणत्वादिभिर्ज्ञाताः क्रियाभेदानुपातिभिः ।
स्वातन्त्र्यमुत्तरं लब्ध्वा प्रधाने यान्ति कर्तृताम् ।। २१ ।।

(२०) ज्वलनाद्यवान्तरव्यापाररूपाणां गुणक्रियाणां स्वातन्त्र्यात् सर्वे कर्तारः, प्रधानक्रियाविषये तु कर्त्रा स्वतन्त्रेण विनियोक्त्रा न्यक्कृता तिरस्कृता शक्तिः स्वातन्त्र्यमेषामिति तेन यथायथं न्यग्भावमस्वा-तन्त्र्यमापादिताः सन्तः न्यक्तायां न्यग्भावेऽपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यानपगमात् अकिंचित्करस्य क्रियासिद्धौ हेतुभावानुपपत्तेः यथास्वं स्वव्यापारानुष्ठानेन प्रधानक्रियाङ्गभावगमनात् कर्तृविनियोगेऽपि यथायथमात्मीयैः सर्वैरेव ज्वलनादिव्यापारैरवियुक्ताः तत्क्रियाविशेषविषयैः करणादिसंज्ञारूपैरधिगताः तद्रूपमत्यजन्त इव विनियोगोत्तरकालमपि स्वव्यापारानुष्ठानलक्षणं स्वाधीनत्वमासाद्य स्वस्मिन् क्रियाभेदे स्वतन्त्राः प्रधानक्रियायामेव कर्तृतां कारकत्वं भजन्त इति करणं कारकमित्याद्युप- पत्तिरित्यर्थः। करणादीनि हि कर्तृप्रैषे न्यग्भूतानि स्वव्यापारमनुतिष्ठन्ति तथा भवन्तीति कर्त्रा स्वव्यापारे कर्तृत्वार्थमेवैषां नियोगात्, नियुक्तानां सतां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमनुभवतां करयणादित्वे प्रधानक्रियानिष्पत्तिरित्यविरोधः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः। यदेव हि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं तदेव प्रधानक्रियायां पारतन्त्र्यं नान्यत् किंचित्। तच्च कर्तृविनियोगे सत्युत्तरकालमेव भवति। पूर्वन्तु कर्तृविनियोगाद्योग्यतामात्रेण स्वातन्त्र्यमुच्यते। इत्थं च करणं कारकमिति विषयभेदोऽपि नास्ति। स्वव्यापारे, स्वातन्त्र्यस्यैव प्रधानक्रियायां करणादित्वात्। तदेतदुक्तम् ।

"सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात् पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः" (Va. on P.1.4.23) इति। तत्र

'अधिश्रयणोदकासेचन...'(Va. on P.1.4.23)

इत्यादिना कर्तृकरणाधिकरणानां गुणक्रियामुक्त्वा

'अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः'(Va. on P.1.4.23)

इति पुनश्चोदिते

"न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा" इति पुनः सिद्धान्तितम्। तथा हि वलाहको विद्योतते इति विद्युदभेदविवक्षायां प्रयोगात् स्वव्यापारेऽस्त्येवापादानस्य स्वातन्त्र्यम् इत्याहुः। ग्राम आगच्छतीति तूक्तेऽर्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात् प्रयोगाभावः। अस्ति तु ग्रामस्यापादानस्य क्रियासिद्धौ कश्चिद् व्यापारोऽवधिभावापत्तिलक्षणः। अन्यथा ग्रामस्य समीपादा-गच्छतीतिवत् ग्रामादागच्छतीत्यत्रापि ग्रामस्याकारकत्वं स्यात्। संप्रदानस्यापि अनिराकरणात् कर्तुः, प्रेरणानुमतिभ्यां च तत्त्वमित्यस्त्येव स्वव्यापारः। ब्राह्मणो ददातीति तु प्रयोगाभावः, संप्रदानत्वे ब्राह्मणस्यास्माद्विवक्षितार्थानवसायात्। अत एवापादानसंप्रदानव्यापारे धातोर्न वृत्तिः, अपि तु कर्मकरणादिव्यापार एव, पच्यते ओदनः स्वयमेव, असिश्छिनत्ति, स्थाली पचतीत्यादौ। तदेवं सर्वत्र क्रियाभेदसंभव इति तत्र स्वातन्त्र्यात् करणादित्वेऽपि कर्तृशब्दः प्रवर्तते। यद्येवं करणादित्वेऽपि स्वातन्त्र्यात् कर्तृसंज्ञा स्यात्। नैतदस्ति। कारकाधिकाराल्लब्धे स्वातन्त्र्ये स्वतन्त्रः कर्तेति पुनः श्रुतिः पारतन्त्र्यानाच्छुरितस्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थेति मुख्य एव स्वतन्त्रे कर्तृसंज्ञावतिष्ठते। एवमपि परत्वात् करणादीनां करणादिसंज्ञां बाधित्वा कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। नैष दोषः। करणादिसंज्ञानामनव- काशत्वात् ताभिः कर्तृसंज्ञाया अत्र बाधनात्। कारकव्यपदेशस्त्वनुवृत्तिसामर्थ्याद्भवति। अथ वा स्वातन्त्र्यनिमित्ता कारकसंज्ञेति नात्र बाध्यबाधकभावो निमित्तनिमित्तिनोः। अत्र हि स्वातन्त्र्यनिमित्तं पारतन्त्र्यमिति करणादिभावेऽप्यनुमितं स्वातन्त्र्यं निविशत एव कारकसंज्ञेत्यपादानादिसंज्ञाभिः समावेश एवास्याः। यत्र तु पारतन्त्र्यविवक्षानान्तरीयिका स्वातन्त्र्यविवक्षा तत्र करणं पराणि बाधन्त इत्युच्यते। तद्यथा धनुषा विध्यतीति। तत्र हि धनुषः साधकतमत्वाविनाभाविनी स्वातन्त्र्यविवक्षा। स्वतन्त्रः कर्तेत्यत्र च नैवमवधार्यते यत् सर्वास्ववस्थासु स्वतन्त्रमिति, अपि तु यत् स्वतन्त्रमेवेति स्थाली पचतीत्यादावपि कर्तृसंज्ञासिद्धिः। अधिकारसामर्थ्याच्च करणाद्यवस्थायामप्यनुमितस्वातन्त्र्य-हेतुककारकशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धेति सर्वं सुस्थम्। तदेवं पूर्वं क्रियाया अभेदमाश्रित्य निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वमिति सामान्यभूता क्रिया निष्पत्तिमात्रस्वभावा व्याख्याता। इदानीं तु गुणप्रधानभावेन क्रियाभेदमप्याश्रित्याकर्तरि कर्तृशब्द उपपादितः। तत्र च सामान्यभूता साध्यत्वेन सर्वेषां साधारणत्वं प्राप्ता प्रधानक्रिया वर्तत इति भाष्यार्थः ।। २०,२१ ।।

स्वव्यापारे स्वतन्त्राणामेव प्रधानव्यापारे पारतन्त्र्ये दृष्टान्तमाह---

यथा राज्ञा नियुक्तेषु योद्धृत्वं योद्धृषु स्थितम् ।
तेषु वृत्तौ तु लभते राजा जयपराजयौ ।। २२ ।।
तथा कर्त्रा नियुक्तेषु सर्वेष्वेकार्थकारिषु ।
कर्तृत्वं करणादित्वैरुत्तरं न विरुध्यते ।। २३ ।।

(२१) यथा राज्ञा स्वामिना नियुक्तेषु प्रेषितेषु योद्धृत्वं व्यूहविभागादिना योद्धृषु स्थितम्। तेषु युध्यमानेषु च या वृत्तिः शत्रुभङ्गदेशोत्सादनादिका तस्यां कृतायां राजा जयं पराजयं वाऽपि पर्यायेण लभते। एतदाह। योद्धारो योद्धृत्वे कर्तारः। पूर्वं तद्व्यापारस्य तत्रस्थत्वात्। पुना राजनियोगादस्वतन्त्राः।

पुनश्च तन्नियोगे निरपेक्षाः स्वतन्त्राः। एवं कर्त्रा नियुक्तेषु संभूयार्थं पाकादिकं कुर्वत्सु भृत्येष्विव करणादिषु यत् स्वातन्त्र्यं जायते नियोगादुत्तरकालभवं तत्करणत्वादिभिर्नियोगकालभाविभिर्न विरुध्यते इत्यर्थः। तदेवं 'कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत् संज्ञिनोऽपि निर्देशः। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य' (Va. on P.1.4.23) इत्यादिना साधकं निर्वर्तकं वा संज्ञि निर्देष्टव्यमिति चोदिते, अन्वर्थसंज्ञाविज्ञाना- द्विशिष्टसंज्ञिसिद्ध्या परिहृते, अधिकारेणोत्तरत्रानुवृत्तेः कारकसंज्ञायाः करणादिष्वनुपपत्तेरुद्भावितायां निष्पत्तिमात्रापेक्ष्या कर्तृत्वाश्रयणेन प्रतिकारकं क्रियाभेदेन गुणक्रियायां स्वातन्त्र्याश्रयणेन च परिहृतमिति प्रकरणार्थः ।। २२,२३ ।।

अन्वर्थसंज्ञाश्रयेण क्रियानिर्वर्तकस्य साधकत्वेऽभिहिते हेतुरपि क्रियानिर्वर्तक इति करण इत्येव सिद्धायां तृतीयस्यां किमर्थं हेताविति पुनर्विधिनमित्याशङ्क्य हेतोः साधनाद्व्यतिरेकं दर्शयति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ।
आश्रितावधिभावं तु लक्षणे लक्षणं विदुः ।। २४ ।।

(२२) व्यापारमनाश्रित्य विवक्षितार्थसिद्धौ योग्यतामात्रेण निमित्तत्वेनाश्रीयते यः स हेतुः। स चाकारकविभक्तेः शेषलक्षणाया विषयः तृतीयस्याः संबन्धषष्ठीबाधिकायाः। तद्यथा अध्ययनेन वसतीति। अध्ययनं हेतुः, वासो हेतुमान्। तयोः संबन्धे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां हेतौ तृतीया। नैयायिकास्त्वाचक्षते, गुणद्रव्ययोर्यन्निमित्तं स हेतुः। स चाकारकविभक्तेर्विषयः। यत्तु क्रियापदो- पात्तायाः क्रियाया निमित्तं तत्कारकमेव। यथा 'विद्यया वसति' इत्यादाविति

'अनुर्लक्षणे' (P.1 4.84)

इत्यत्र हेतोरपि लक्षणशब्देनाख्यानादविशेषमनयोः संभाव्यापाकरोत्याश्रितेत्यादिना। लक्षणे इत्यत्र लक्षणशब्दो भावसाधनः। 'लक्षणं विदुः' इत्यत्र तु करणसाधनः। लक्षणे लक्ष्यमाणवस्तुप्रकाशने। यद् 'आश्रितावधिभावम्,' आश्रितोऽवधिभावो मर्यादारूपं यत्र तल्लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं ज्ञापकं विदुः जानन्ति तज्ज्ञाः। यत्रावधिभावः प्रज्ञायते हेतावपि तल्लक्षणम्। अत एव तुः' विशेषावद्योतकः। अन्ये त्वाहुः। कार्योत्पत्तावुपयोगो हेतोः, प्रत्ययोत्पत्तौ तु लक्षणस्येति। तदसत्। हेतोरपि प्रत्ययोत्पत्तौ व्यापारदर्शनाद्विद्यादेरपि हि वासादिनिश्रये व्यापाराल्लक्ष्यमाणवस्तूपजने योग्यतामना- दृत्यावधित्वेनाश्रितो जनको भवतु मा वा भूदिति लक्षणम्। तद्यथा वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति वृक्षो लक्षणं विद्योतनस्य। वृक्षं प्राप्य विद्योतत इत्यर्थः। कथं तर्ह्यनुर्लक्षण इत्यत्र शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षद् इत्युदाहरणम्। यावता संहिता नावधिमात्रेण वर्षणस्य परिच्छेदिका प्रतीयते , अपि तु जनकत्वेन। जनकश्च हेतुः, न लक्षणमिति हेतुरेवात्र ज्ञापकत्वसामान्याल्लक्षणशब्देनोक्त इत्य- विरोधः। ननु च धूमोऽग्निना प्रसिद्धसाहचर्योऽसकृद्दर्शनावधृतः केवलोऽप्यदृश्यमानमग्निं कारणान्तर- प्रभवं लक्षयतीत्येवं लक्षणं स्यात्। संहिता तु प्रथममेव दृश्यमाना, न तस्या असकृद्दृर्शनं दर्शनावृत्तिरस्तीति कथमसौ लक्षणं स्यात्। अत्रोच्यते। यद्यप्येतदस्ति लोके येनासकृल्लक्ष्यते तल्लक्षणमिति तथापि प्रतीता कार्योदये शक्तिर्यस्य कारणस्य तथाविधमपि कारणं लक्षणं भवति। कार्यस्य हि यः परिच्छेदः तत्र हेतुभावेन कारणमपि लक्षणम्, कार्यपरिच्छेदकत्वात्। यथैव हि भूयोदर्शनेन गृहीताविनाभावोऽन्यं गमयति तथा हेतुरपि परानपेक्षो जनयन् कार्यस्याव्यभिचारात्

परिच्छेदकत्वेन भवति लक्षणम्। यथा मेघोदयो वृष्टेः कारणत्वेन निश्चितोऽसत्यामपि वृष्टौ तत्परिच्छेदक इति लक्षणं भवति यल्लोको मेघोदयं दृष्ट्वा वृष्टिमनुमिनोति। नन्वन्वयव्यतिरेक-बलाद्धेतुत्वं निश्चीयते। यस्मिन् सति यद्भवति अन्यस्मिंस्तु सत्यपि विना तेन न भवति स तस्य हेतुः। अन्वयव्यतिरेकौ चासकृद्दर्शनाद्भवतः। सकृद्दर्शनेऽन्वयव्यतिरेकयोरनिश्चयात्। संहिता च यद्यपि कारणं प्रवर्षणस्य तथापि सकृत्प्रवृत्तेर्न निश्चीयते तत्र कारणत्वम्, तत्कालसन्निहितार्थान्तरादपि कदाचित् कार्योत्पत्तेः संभावनात्। एवं च मेघोदयवन्न लक्षणमसौ युज्यते। अत्र ब्रूमः सकृद्दर्शनादपि हेतुभावोऽवगम्यते। यस्य हि यज्जनकं न भवति तस्मात् सकृदपि तन्न दृश्यते, यथा शाल्यङ्कुरो यवात्। न च तत्कालभवोऽन्यो जनकोऽन्यथा तस्माददृष्टेः। तथा चाहुः

यस्मिन् सति भवत्येव यत्ततोऽन्यस्य कल्पने ।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ।।

इति। न च काकतालीयन्यायेन तत उत्पत्तिः, अतत्स्वभावस्य सकृदप्यजननात्। संहिता च प्रत्यक्षेण दृश्यते वर्षं जनयन्तीति सकृद्दर्शनादपि हेतुभावोऽत्र निश्चीयते। किं चागमादपि हेतुत्वमत्र निश्चितं संहितायाः प्रवर्षण इति हेतुरेवात्र ज्ञापकत्वसामान्याल्लक्षणमित्युक्तम्। तदुक्तं भाष्ये

'लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः' (M.Bha. on P.1.4.84)

इति। लक्षणस्य व्यापकत्वात्। कारणमपि हि कार्यं लक्षयल्लक्षणं भवति, यथा मेघोदयो वृष्टेः। न च व्यभिचारः। समग्रस्याविकलस्य जनकत्वात्। तथा विवेचने चाव्यभिचारात्। प्रापणशक्तिश्च प्रामाण्यं न प्रापणमेवेति न्यायः। यदि तर्हि लक्षणशब्देन पदार्थान्तरपरिच्छेदहेतुभावो वर्ण्यते तदाश्रितावधिभावेत्येतत् कथम्। आश्रितावधिभावेऽपि लक्षणे परिच्छेदहेतुत्वमेव लक्षणमन्यथा कथमलक्षयल्लक्षणं स्यात्। इयांस्तु विशेषः, यद् वृक्षोऽवधिभावेन परिच्छेदहेतुः, संहितादेस्त्ववधित्वा-नाश्रयेऽपि ज्ञापकत्वसामान्याल्लक्षणत्वम्। बहुधा हि लक्षणं भवति। क्वचिदवधिभावेन यथा विद्योतमानायास्तडितो वनस्पतिरवसायनिबन्धनम्। क्वचित् कारणावच्छेदेन यथा धूमो वन्हेः। क्वचित् कार्यपरिच्छेदहेतुतया यथा मेघोदयो वृष्टेः। संहितापि चोक्तेन प्रकारेण लक्षणं हेतुश्चेति। यद्येवं

'लक्षणेत्थंभूताख्यान....'(P.1.4.90)

इत्यादिना सामान्यलक्षणेनैव सिद्धायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां

'अनुर्लक्षणे' (P.1.4.84)

इति पुनर्विधानमनर्थकम्। तदुक्तम् ।

'अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात्' (Va. on P.1.4.84)

इति। अत्रोत्तरम्—

'हेत्वर्थं तु वचनम्' (Va. on P.1.4.84)

इत्युक्तम्। नायमभिधेयपर्यायोऽर्थशब्दः, किं तु निवृत्तिवचनः। कार्ये च कारण शब्दमुपचर्य हेतुशब्देन हेतुतृतीयोक्ता। बाधोऽपि बाध्यान्नान्येति 'हेतुरेवार्थो निवर्त्यो यस्ये'ति समासः। तेन हेतुसंज्ञाबाधनार्थं पुनः संज्ञाविधानमित्युक्तं भवति। ननु च पुनः संज्ञाविधानात् प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्ययः स्थिरतरो भवेत्।

तृतीया तु कथं बाध्येत। परत्वेन हि बाधिकासौ। नैतत्। असकृद्विधीयमाना संज्ञा

'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'

इत्यादिप्रदेशेषु द्विरुपतिष्ठते। तत्रैकमुपस्थानं द्वितीयार्थम्। यत्तु द्वितीयमुपस्थानमनुर्लक्षण इति तदनर्थकं मा भूदिति हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयामेव स्थिरयति। ननु द्विरुपस्थानात् संज्ञिप्रत्ययो द्विर्भवेत्, न तु द्वितीयाविधिः प्रचयमनुभवति। कार्यार्था संज्ञा गुणभूता। कार्यं द्वितीयाख्यं प्रधानम्। न च गुणभेदे प्रधानभेदः। किमर्थं तर्हि गुणो द्विरुक्तः। निरर्थको भवतु, न त्वियता प्रदानमावर्तते। यद्यपि च प्रधानमात्मसंस्कारार्थं गुणदेशं गच्छति यथोद्देशे संज्ञापरिभाषे तथापि साकांक्षस्य गुणदेशगमनादेकेनैव गुणेन नैराकांक्ष्यादपरगुणदेशं किमर्थं व्रजेदिति एकैव द्वितीया। तां परत्वात्तृतीया बाधेत। ननु च प्रधानमन्तरेण गुणानां स्वरूपहानप्रसङ्गात् गुणान्तरमकृतार्थं प्रधानान्तरमाविर्भावयेत्। यथा अमात्या राजाभावे स्वात्मनो गुणरूपमीहमाना राजान्तरं स्यापयन्ति। तत्स्थापने तेषामात्मरूपं संपद्यते। राजानमन्तरेणामात्यादेरभावात्। नैतत् समानम्, राजामात्ययोः परस्परमुपकार्योपकारकभावात्। गुणप्रधानभावनियमस्यैवानिश्चयात्। तथा हि राजा प्रकृतीर्धर्मशास्त्रोक्तायां मर्यादायां स्थापयति। स्वयं चानुवर्तते। ताः प्रकृतयोऽपि राजानं विनयन्तीति प्रधानभेदादेव तत्र गुणभेदः। एवं तर्हि उपायविधिरेवोपेयविधिर्भवति। तद्यथा 'अनीकस्थो भव' इत्युक्तेऽनीकस्थता हस्तिनामन्नयवसरक्षासंपादनमिति अनीकस्थताविधानद्वारेण तदेव कार्यं विहितं भवति। एवं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानद्वारेण तत्कार्यं द्वितीयाख्यमेव विहितं भवति। तथा च पुनर्द्वितीया विधीयमाना बाधकबाधनार्था जायते, येन नाप्राप्तिन्यायेन। संबन्धे हि षष्ठी प्राप्ता, तस्यां बाधिका कर्मप्रर्वचनीयद्वितीया, तस्या अपि हेतुतृतीया, तस्यां प्राप्तायानुलक्षण इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानद्वारेण द्वितीयेति येनाप्राप्तिन्यायेन चतुर्थस्थानप्राप्तोत्कृष्टबला बाधिका। अत्र वचनसामर्थ्यं निबन्धनम्। अन्यथा पुनः संज्ञाविधानमेव द्वितीयाविधानार्थं कथमुपपद्यते। इत्थं च कृत्वा कल्पनान्तरमप्युपपद्यते। गुणभेदेन प्रधानभेद इति वचनेन न्यायस्य बाधनात्। तथा च भाष्यम्—

'दृष्टान्तस्यापि पुरुषारंभो निवर्तको भवति ' (M. Bha. on P.1.1 85) इति। यद्वा संज्ञाभेदादनुशब्दः संज्ञी भिद्यते। न तु द्वितीयाविधिः प्रधानभूतः, येन न्याय्यो गुणभेदात् प्रधानभेदो भवेत्। संज्ञिभेदाच्च लब्धबलातिशयो द्वितीयाविधिस्तृतीयाविधिं बाधते। यथोद्देशपक्षे च गुणदेशं गच्छत् प्रधानमेकेन गुणेन कृतार्थं न भवति। तत्प्रकरणगतेन सर्वेणार्थित्वात्, संबन्धस्याविशेषात्। अत एव प्रधानान्तरं गुणोऽकृतार्थः कल्पयतु राजान्तरं यथा प्रकृतयः। न च वैसादृश्यं प्रकृतीनां राजकृतोपकारापेक्षित्वेऽपि सर्वथा गुणत्वात् तदङ्गभावपरिपोषार्थमेव हि तत्कृतोपकारापेक्षणम्' न तु स्वप्रधान्यार्थम्। कार्यकालपक्षेऽपि कार्यवाक्ये संज्ञाद्वयं भेदेनैव संज्ञिद्वयमुपपस्थापयति। तस्मात् पुनः संज्ञाविधानलक्षणाद्वचनसामर्थ्यात् प्राप्तातिशयः कक्ष्यान्तरप्राप्तो द्वितीयाविधिः परमपि तृतीयाविधिमपसारयतीत्येव युक्तम्। तथा च वक्ष्यति ।

हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते ।
आरंभाद् बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ।।

इति। तदित्थमनुर्लक्षण इत्यत्र हेतुरेव लक्षणव्यापकत्वं कथयितुं लक्षणतयोपात्तः सत्यप्यवान्तर-

भेदेऽनयोः। तथा हि

'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (P.3.2.126)

इत्यत्र लक्षणाद्भेदेन जनकत्वविवक्षया हेतुरुपात्तः। तदेवं निमित्तसामान्यं त्रिधा विभक्तम्। स्वरूपभेदेन क्रियानिर्वर्तकं कारकम्, सामान्येन जनको हेतुः, ज्ञापके लक्षणमिति ।। २४ ।।

जनकत्वसाम्येऽपि हेतुसाधनयोर्विषयभेदात् भेदमाह---

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।

(२३) द्रव्यगुणक्रियासाधनसमर्थं वस्तु द्रव्यादीनां हेतुः। तद्यथा बीजेनाङ्कुरः, धनेन कुलम्, कन्यया शोकः, विद्यया यशः, शिल्पाभ्यासेन नैपुण्यम्, अग्निना पाकः। क्रियासाधनसमर्थमप्यनाश्रितव्यापारं हेतुरेवेति पाकादयो यद्यपि क्रियाः तथाप्यत्रोपरतव्यापाराणां सन्निधिनात्रोपकारितया तेजःप्रभृतीनां विवक्षितत्वादविद्यमानकरणभावास्ते हेतुतृतीयया संबध्यन्ते। धनेन सह संपत्तिक्रियाप्रभावितः कुलस्य संबन्धः। कुलस्य हि धनेन प्रसिद्धिरुपजन्यते। तत्र चोपरतव्यापारं धनं योग्यतामात्रात्कुलस्य हेतुरिति शेषषष्ठीबाधिकया हेतुतृतीयया संयुज्यते कन्यापि जनयितुः शोकस्य जननक्रियाद्वारेण। विद्यापि यशस्विना प्राप्यमाणैव यशसो हेतुरिति प्राप्तिक्रियाजनितोऽत्र शेषसंबन्धः। एवमन्यत्रापि यथायोगमभ्यूह्यम्। शिल्पाभ्यासेन नैपुण्यमध्ययनेन वसतीति गुणक्रियाविषयता हेतोः। क्रियासाधननियतं तु कारकम्। तत्र हि क्रियैव विषयभूता नियता, व्यापाराविष्टत्वं च स्वरूपभेदः। कस्यचित्तु व्यापारविष्टस्यापि क्रियाविषयस्य शास्त्रीयं हेतुत्वमुक्तमित्याह ।

कर्ता कर्त्रन्तरापेक्षः क्रियायां हेतुरिष्यते ।। २५ ।।

कर्ता प्रयोजकः प्रयोज्यकर्तृशक्तिव्यवधानेन क्रियायमुपयुज्यमानः प्रयोज्यकर्तारं प्रेषयन् तत्प्रयोजको हेतुः इति शास्त्रे हेतुत्वेनेष्यते। वचनात् कारकविशेषोऽपि न त्वयं रूढो हेतुरित्यर्थः ।। २५ ।।

इदानीं क्रियाविषयत्वे समानेऽपि हेतुकारणयोर्विशेषमाह ।

क्रियायै करणन्तस्य दृष्टः प्रतिनिधिस्तथा ।
हेत्वर्था तु क्रिया तस्मान्न स प्रतिनिधीयते ।। २६ ।।

(२४) क्रियासाधनाय प्रकृष्टोपकारकं करणमप्रधानम्, क्रिया तु साध्यस्वभावा प्रधानम्। अत एव प्रधानानुरोधित्वाद् गुणानामसति श्रुते करणे शिष्टैः प्रतिनिधिराचरितः। प्रधानभूता हि क्रिया साध्यत्वात् योग्यसाधनाक्षेपसमर्थेति साधनसामान्यस्याक्षेपेऽध्यावापार्थं श्रुतः साधनविनियोग इति तदसंभवेऽपि प्रधानेन क्रियास्वरूपेण यदाक्षिप्तं साधनसामान्यं तद्विशेषान्तरेणापि परिपोष्यमाणं न श्रौतार्थत्यागाय प्रभवति। सामान्यस्यापि श्रुतत्वात् तस्य च सर्वविशेषस्वीकारयोग्यत्वादिति प्रतिनिध्यु- पपत्तिः पूर्वमेव चर्चिता विस्तरतः। अङ्गभ्रेषेऽपि प्रधानानुच्छेदात् प्रदानक्रियास्वरूपसंरक्षणाय शिष्टैः संप्रदायपारंपर्यावगतं सदृशमङ्गं मुख्यबुद्ध्यैवोपादीयत इति क्रियायाः प्राधान्यस्यैतत् फलम्। अत एव केचित् करणशब्दोऽत्र सर्वकारकवचनो जातौ चैकवचनमिति सर्वाणि कारकाणि गुणभूतानीति गुणस्य प्रतिनिधिरुपपद्यत इति व्याचक्षते। अध्ययनेन वसतीति तु वसतिक्रियाऽऽख्यातात् प्राधान्येनापि प्रतीयमाना वस्तुसामर्थ्यादध्ययनाख्यहेतुपरतन्त्रा। तथा ह्यध्ययनार्थो ममात्र वास इति वक्तारो भवन्ति। न च गुणानुरोधि प्रधानमित्यध्ययनाभावे वासार्थमन्यत् किंचिदत्र प्रतिनिधातुं युक्तम्। अन्यस्य ह्युपादाने

तादर्थ्यं क्रियायाः प्रतीयेतेति तदानीं स एव मुख्यो हेतुः स्यात्। तस्मादध्ययनेन वसतीति नेयं करणतृतीया, अपि तु हेतुतृतीयैवेति। न ह्यध्ययनेन व्यापाराविष्टेन वासो निर्वर्त्यते अपि तु वासस्याध्ययनमेव संपाद्यं प्रधानमिति निर्व्यापारं योग्यतामात्रेणोद्देश्यमध्ययनं वासस्य हेतुः। व्यापाराविष्टत्वेऽध्ययनस्य वासं प्रत्यानुकूल्यविवक्षायां भिक्षादिवत् तत्समर्थाचरणात् प्रयोजककर्तृत्वम् , अध्ययने वासयतीति। तदेवं कारकविषये क्रियाप्रधानं कारकं गुणभूतम्। हेतुविषये तु विपर्यय इत्यनेनापि विशेषेण कारकाद्धेतोर्व्यतिरेक उक्तः ।। २६ ।।

इदानीं चतुर्थीविषयं तादर्थ्यं तृतीयाविषयाद्धेतोर्व्यतिरेचयितुमाह ।

प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां हेतुरर्थस्य साधकः।
तादर्थ्यमानुलोम्येन हेतुत्वानुगतं तु तत् ।। २७ ।।

(२५) अपचीयमानावस्थो हेतुरपचिकमेव कार्यं जनयन् प्रातिलोम्योपलक्षितः। तद्यथा जलमातप-संसर्गविशेषोपजातापचितरूपमुत्तरोत्तरापचिततरापचिततमलक्षणावस्थापरंपरासादनानुगुणम्। अर्थान्तरसंसर्गोपचीयमानरूपविशेषं तु कार्यमुपचिततरमेव जनयन् कारणमानुकूल्योपलक्षितो हेतुः। तद्यथा बीजमुदकातपसंयोगाहितविशेषमुच्छूनतरावस्थमङ्कुरप्रसवसमर्थम्। इत्थं द्विप्रकारो हेतुः। तद्विशेषस्तु तादर्थ्यम्। आनुकूल्यैकनियतमर्थसिद्धिनिमित्तमानुकूल्येन यद्धेतुत्वं जनकत्वं तदनुगतं हेतुविशेषरूपम्। तादर्थ्यं कार्यकारणसंबन्धस्योद्भूतरूपमित्यर्थः। तत्र चतुर्थी तदनुगतं हेतुविशेषरूपम्। तादर्थ्यं कार्यकारणसंबन्धस्योद्भूतरूपमित्यर्थः। तत्र चतुर्थी कुण्डलाय हिरण्यमिति।

'तस्मा इदं तदर्थम्' इति इदमोपकारकस्य निर्देशः, तच्छब्देनोपकार्यस्य। समासाद्भाव-प्रत्ययेन संबन्धस्योद्भूतरूपाभिधानम्। तत्र चोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य प्रज्ञापनीयत्वेन प्राधान्यात्त-च्छब्दवाच्ये गुणे संबन्धः पदं बध्नाति। तत्र ह्यसावुद्भूत इति तादर्थ्ये कारणस्योपकारित्वे गम्यमाने कार्यकारणसंबन्धोद्भवे चतुर्थी विधीयमाना कार्यवाचिन एव भवति। तथैव कारणगतस्यापि संबन्धस्य निर्भोगात्। कारणवचनात्तृतीया न भवति। कार्यमेव प्रयोजकतया परिणतं तदर्थमित्युच्यत इत्ययुक्त-मभिधानम्। उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तदर्थशब्दस्य कारणवचनता न्याय्या यतः। अत एव हेतुत्वानुगतं तादर्थ्यम्। कारणविशेषो न कार्यम्। यदर्थमस्य गमनं तदनेन साधितमित्यत्र तूपसर्जनस्यैव यच्छब्देनोद्दिष्टस्य समानाधिकरणेन तच्छब्देन निर्देशात् सर्वनामार्थः कार्ययोगी युक्तः। न त्वेतावतेह सर्वनामार्थस्य प्राधान्यमुत्तरपदार्थे गुणत्वात् ।। २७ ।।

तदेवं कारकं हेतुर्लक्षणं तादर्थ्यमिति निमित्तत्वसाम्येऽपि प्रविभक्तस्वरूपविषयाः पदार्थाः इति न तत्र लक्षणसाङ्कर्यप्रसङ्ग इत्यानुषङ्गिकेऽर्थे निर्णीते प्रस्तुतमेव कारकविषयं विचारं प्रस्तावयितुमाह।

सर्वत्र सहजा शक्तिर्यावद्द्रव्यमवस्थिता ।
क्रियाकाले त्वभिव्यक्तेराश्रयादुपकारिणी ।। २८ ।।

(२६) अनित्यानां पदार्थानां स्वहेतोरेव शक्तानामुद्भव इति सहजाता शक्तिः। न ह्यनाधेयातिशयत्वाद् भावानामशक्तस्योत्पत्तावनन्तरमाधातुं शक्यते शक्तिः। नित्यानां तु स्वाभाविकी शक्तिः। आश्रय-समवेतास्तु शक्तयः। तदपाये निराधारा नावस्थातुं पारयन्तीति यावद्द्रव्यभाविन्यः। एवमपि सहकारिसन्निधाने स्वकार्योद्युक्ताः शक्त्याभिव्यक्तिमाश्रयन्ते भावा इत्यभिव्यक्तिकाल एव कार्योपयो-

गित्वात् साधनमित्युच्यन्ते नान्यदा सत्वेऽपि। तथा हि ।

कुड्यस्यावरणे शक्तिरस्यादीनां विदारणे।
सर्वदा स तु सन् धर्मः क्रियाकाले निरूप्यते ।। २९ ।।

(२७) आवरकं कुड्यम्, पाटकं च शस्त्रम् , छेद्यावरीतव्यवस्तुसन्निधाने ज्ञायत इति विद्यमाना शक्तिर्विषयायत्ताऽभिव्यक्तिः। परिच्छिद्यते त्रिकालाऽप्यर्वाग्दर्शनैः। उपादाननियमाद्धि कार्यात् पूर्वमपि शक्तिरस्ति। पुनरपि कार्यकारणादुत्तरकालमपि ।

आगमेनाप्येतत् संवादयति ।

स्वाङ्गसंयोगिनः पाशा दैत्यानां वारुणा यथा ।
व्यज्यन्ते विजिगीषूणां द्रव्याणां शक्तयस्तथा ।। ३० ।।

(२८) दैत्यानां स्वकर्मनिर्माणा वारुणाः पाशाः स्वहस्ततलावलीनाः सदा सन्निहिताः शक्तिरूपेणेत्यागमः। ते तु परसैन्यावजयवेलायामभिव्यज्यन्त इति श्रूयते। एवं द्रव्याणां सदा सन्निहिताः शक्तयः स्वकार्यनिष्पादनकाले प्रकाशन्त इत्यपि युक्तम् ।। ३० ।।

यदुक्तमस्त्रादीनां विदारणे शक्तिरिति तदेव प्रतन्यते ।

तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्यसंस्थानैः स्वैरसिर्यदा ।
छेद्यं प्रति व्याप्रियते शक्तिमान् गृह्यते तदा ।। ३१ ।।

(२९) निबिडतरसंहनननानामवयवानां क्रमेणाग्रे सूक्ष्मीभवतां तनुत्वप्रकर्षस्तैक्ष्ण्यम्, छेदनिमित्तं धर्मः। भिन्नजातीयावयवसंभेदविच्छेदे विच्छिन्नान्तरालानामवयवानामुपचयाद् गौरवं निपतनहेतुर्धर्मः। तापनोत्तेजितानां लोहावयवानां निबिडत्वं काठिन्यं नाम धर्मो यतः प्रहारविशेषो निष्पद्यते। संनिवेश-विशेषो मण्डलाग्रादिव्यपदेशनिबन्धनमस्यन्तराद्विभागहेतुः संस्थानम्। यतः प्रहारवैचित्र्यमाजायते। तदेतैर्धर्मैरसियष्टिश्छेद्यविपाटनमारभमाणा शक्तिमतीति गृह्यते। व्यापारशून्या तु सत्स्वप्येतेषु धर्मेषु न तथावसीयते। एवमन्येषामपि पदार्थानां यथायोगं वाच्यम्। असेरुपलक्षणत्वात् ।। ३१ ।।

पक्षान्तराण्यप्यत्र साधने संभवन्तीत्याह ।

प्राङ् निमित्तान्तरोद्भूतं क्रियायाः कैश्चिदिष्यते ।
साधनं सहजं कैश्चित् क्रियान्यैः पूर्वमिष्यते ।। ३२ ।।

(३०) सिद्धे सत्वेऽभिव्यक्तिप्रतीक्षा शोभते। सत्त्वमेव तु शक्तीनां कार्यानुमेयत्वात् क्रियातः पूर्वमसिद्धमिति क्रियायाः पूर्वमपेक्षणीयान्निमित्ताच्छक्तयो द्रव्याणां क्रियानुगुणा जायन्त एव। सत्वेऽप्यभिव्यक्तिनिमित्तमपेक्षणीयमिति तदेव जनकम्। तथा हि सहकारिसव्यपेक्षाणां भावानां जनकत्वात् परस्पराहितशक्तयस्ते स्वकार्यहेतव इत्युन्नीयन्ते, केवलानामजनकत्वात् न तदानीं शक्ता इति न स्वाधारजनकादेव शक्तिजन्म, अपि तु निमित्तान्तरादेव। प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च शक्ताशक्तत्वेऽपि न वस्तुभेद इति केचित्। अत एवोपादाननियमोऽपि योग्यतावधारणात् सिद्धः। अन्ये तु शक्तेर्वस्तुनोऽनन्यत्वात् स्वभावभेद एव शक्ताशक्तत्वे मन्यन्ते। सहजं कैश्चित् साधनं शक्तिर्द्रव्याणामिष्यत इति पूर्वप्रतिपादितपक्षानुवादः। केचित्तु न येनैव कारणेन क्रिया जन्यते तेनैव साधनम्, अपि त्वन्येनैवेति क्रियापेक्षया निमित्तान्तरत्वं मन्यमानाः सहजत्वमपि क्रियापेक्षयैव व्याचक्षते।

तथा हि इतरेतरस्य शक्तिमर्पयन्तः क्रियां निर्वर्तयन्ति भावाः सहकारिणः इति साधनशक्तिभिः सहैव क्रियाणां व्यापाररूपाणां जन्म मन्यते। तथा च येभ्य एव क्रिया जायन्ते तेभ्य एव शक्तय इति सहजत्वम्।

उपजातशक्तयस्तु क्षणान्तरे क्रियानिर्वर्तका इति साध्यसाधनभावे नास्ति क्षतिः न हि साध्यसाधनयोः सहभावः प्रमाणोपपन्नः ।। ३२ ।।

अन्ये तु साधनात् पूर्वभाविनीं क्रियां मन्यन्ते। तत् कथं युज्यत इत्याह ।

प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्वचिदप्यनपाश्रिता ।
शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति ।। ३३ ।।

(३१) अनपेक्षितहेतुव्यापारा नित्या क्रिया अनपाश्रिता क्वचिदपि भण्यते। स्वाश्रये तु समवेतैव। अत एव तत्राश्रये साधनशक्तीराविर्भावयति प्रतिनियतस्वकार्यसंपादिकाः। अन्ये त्वनाश्रितैवेत्याहुः। सततव्यापारप्रवहद्रूपा नदीप्रवाह इव तृणपर्णलतादीन् साधनशक्तिः प्रवृत्तिलक्षणा क्रिया कर्षति वहतीति केषांचिज्जरन्मीमांसकानामागमः। रजोलक्षणा वा प्रवृत्तिर्नित्या सर्वभावेष्वनुयायिनी स्वकार्यप्रसवसमर्था कार्याणि जनयतीति सांख्यनयः। व्यापाराविष्टस्य सर्वस्य कार्यजनकत्वाद् व्यापारः पूर्वभावी समवस्थितः। तेन च शक्त्याक्षेप इति युक्तम् ।। ३३ ।।

केयं प्रवृत्तिरनपाश्रया नित्येत्याह ।

[इतो ग्रन्थपातसन्धानाय फुल्लराजकृतिर्लिख्यते।]

इदानीं मतान्तरानुसारेण साधनस्वरूपं वर्णयितुमाह।

अपूर्वं कालशक्तिं वा क्रियां वा कालमेव वा।
तमेवंलक्षणं भावं केचिदाहुः कथंचन ।। ३४ ।।

(३२) अपूर्वं धर्माधर्माख्यमदृष्टसंज्ञकं केचिदेवंरूपं तं सामर्थ्यलक्षणं भावमाहुः। अदृष्टवशाद्धि सर्वं भवति वा न वेत्यदृष्टमेव सर्वकार्याणां निमित्तं बोद्धव्यम्। केचित्तु वादिनः कालशक्तिम् एव भगवतो ब्रह्मणः संबन्धिनीं साधनमाहुः। कालशक्त्यनुप्राणितं हि सर्वं क्रियायै प्रभवति। क्रियां वा राजसीमनन्तरोपवर्णितस्वरूपा साधनमाहुः। न तूत्तरकालभावि किंचन साधनं नाम शक्यं निरूपयितुम्। पूर्वं क्रियामूलं साधनं व्याख्यातम्। अधुना क्रियैव साधनमिति विशेषः। सैव हि स्वयं प्रवर्तमाना विशेषीभवतीति कालमेव वा नित्यमेकमित्यादिलक्षणलक्षितं द्रव्यकालवादिनः साधनमाहुः। कालवशाद्धि सर्वे भावाः प्रभवन्ति कार्यसंपत्तये इति काल एव साधनम्। यथा वक्ष्यति

'यदि न प्रतिबध्नीयात्...' (Vak.III का. v.5)

इति ।। ३४ ।।

अथ शक्तेः सामर्थ्यलक्षणायाः साधनत्वेन पूर्वं निरूपितायाः संख्याविचारं कर्तुमाह ।

नित्याः षट् शक्तयोऽन्येषां भेदाभेदसमन्विताः ।
क्रियासंसिद्धयेऽर्थेषु जातिवत् समवस्थिताः ।। ३५ ।।

(३३) अन्येषां मतेनार्थेषु नित्याः षट् शक्तयः पृथग्लक्षणलक्षिताः कर्माद्या व्यवस्थिता इति स्थितम्। कीदृश्यः। भेदाभेदसमन्विताः, एकान्तेनार्थेभ्यश्चेद्भेदसमन्विता अभिधीयेरन्नर्थस्य शक्तिवैकल्यान्नी-

रूपता स्यात्। अथाभिन्नाः कथ्यन्ते तर्हि विभिन्नकार्योदयो नावतिष्ठते। तस्मात् कथंचिद् भेदेन, कथंचिदभेदेनेति भेदाभेदाभ्यां समन्विताः शक्तयोऽर्थजातिवदवस्थिताः यथा सत्वद्रव्यत्वगोत्वशा-बलेयत्वादिजातयः सततं भेदाभेदसमन्वयेनार्थेष्वित्येके मन्यन्ते ।। ३५ ।।

तासां तु द्रव्यादिभेदेनानन्त्येऽपि षट्त्वमेव षड्विधत्वमेव तत्त्वं नातिवर्तत इत्याह ।

द्रव्याकारादिभेदेन ताश्चापरिमिता इव ।

दृश्यन्ते तत्त्वसायां तु षट् शक्तीर्नातिवर्तते ।। ३६ ।।

(३४) द्रव्यभेदेन भिन्ना शक्तिः। यथा दात्रमन्यथा छिनत्ति, खड्गोऽन्यथेति। आकारभेदेन खड्गोऽन्यथा खड्गलता त्वन्यथेति। आदिग्रहणाद्देशकालभेदेन सैव दहनशक्तिरग्निवैचित्र्यमुपयाति, षट्त्वं पुनस्तत्स्वरूपं नातिक्रामति ।। ३६ ।।

अथैकैव शक्तिर्निमित्तभेदाद्विशेषरूपतया षोढात्वमापन्ना वा साधनमित्याह ।

निमित्तभेदादेकैव भिन्ना शक्तिः प्रतीयते ।

षोढा कर्तृत्वमेवाहुस्तत्प्रवृत्तेर्निबन्धनम् ।। ३७ ।।

(३५) यस्मात् कर्तृत्वमेव निमित्तभेदेनेप्सिततमत्वादिना ज्वलनत्वादिना वा षोढावस्थितः सन् तत्प्रवृत्तेः शक्तिभेदप्रवृत्तेः कारकव्यवहारभेदस्य निबन्धनं निमित्तभूतं बोद्धव्यम्। यथोक्तम्-एधाः पक्ष्यन्त्या विक्लित्तेः ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियाकरणस्य पाक इत्यादिन्यायेन कर्तृत्वमेवावान्तरव्यापारविवक्षया करणादिव्यपदेशरूपतां भजते ।। ३७ ।।

तदेवमेकानेका वा शक्तिरुपपादिता। अथासौ व्यतिरिक्ता वा स्यादव्यतिरिक्ता वेत्याशङ्क्याह---

तत्त्वे वा व्यतिरेके वा व्यतिरिक्तं तदुच्यते ।

शब्दप्रमाणको लोकः स शास्त्रेणानुगम्यते ।। ३८ ।।

(३६) भेदाभेदाभ्यां तावदनिर्वाच्यसौ केवलं भेदाभेदसमन्वितेत्युक्तम्। अथात्र निष्कोषणिकां करोषि तत्त्वया सहास्माकं किं प्रयोजनम्। सर्वथा शक्तिशक्तिमतोरेकान्तेन तत्त्वमव्यतिरेको वाभेद एव वा। वैयाकरणनयानुसारिभिस्त्वस्माभिः सामर्थ्यं व्यतिरिक्तमेवोच्यते। यस्मात् शब्दप्रमाणको लोकः। शास्त्रेण चानेन स एवानुगम्यत इत्याह 'स शास्त्रेणानुगम्यते। लोकप्रतीत्यनुसारेण हि शब्दस्यार्थो वितन्यते। लोकश्च शब्दक्रियानिमित्तायाः शक्तेर्व्यतिरेकमेवानुगच्छति। अव्यतिरेके हि सततं क्रियानिष्पत्तिप्रसङ्ग इत्युक्तम् ।। ३८ ।।

अथ परमार्थपर्यालोचनां विना न निर्वृतिमुपलभसे तदत्रोच्यते किंचिदित्याह ।

परमार्थे तु नैकत्वं पृथक्त्वाद्भिन्नलक्षणम् ।

पृथक्त्वैकत्वरूपेण तत्त्वमेव प्रकाशते ।। ३९ ।।

(३७) पृथक्त्वाद्भिन्नलक्षणं पृथक्त्वव्यतिरिक्तं नैकत्वमस्ति, पृथक्त्वैकत्वरूपेण हि तत्त्वमेव प्रकाशते। तद्धि व्यवहारदशायां पृथक्त्वेन प्रकाशते। अविद्याविलये त्वेकत्वेन प्रकाशते इति बोद्धव्यम् ।। ३९ ।।

एतदेव व्याख्यातुमाह ।

यत् पृथक्त्वमसंदिग्धं तदेकत्वान्न भिद्यते ।

यदेकत्वमसंदिग्धं तत् पृथक्त्वान्न भिद्यते ।। ४० ।।

(३८) असंदिग्धं याथात्म्यावगमात् सन्देहं विना कृतं यत् पृथक्त्वं तदेकत्वान्न भिद्यते। यच्चैकत्वमसंदिग्धं विगतभ्रमं तत् पृथक्त्वान् नानात्वान् न भिद्यते ।। ४० ।।

तथा च यदैकत्वं काष्ठामनुप्राप्तं तदा सर्वत्र तदेव प्रकाशत इत्याह ।

द्यौः क्षमा वायुरादित्यः सागराः सरितो दिशः ।
अन्तः करणतत्त्वस्य भागा बहिरवस्थिताः ।। ४१ ।।

(३९) अथवास्तां कतिपयवस्तुविषयो नानात्वैकत्वविचारः। य इमे द्यौश्चाकाशं च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ महत्यौ महाभूतसंज्ञिके वस्तुनी, तदन्तरे च वायुरपि तृतीयः, तथादित्यलक्षणमपि सकलतेजसां प्रधानं दिव्यं तेजः, आपः सरित्समुद्रा वा विकाराः, सर्वाण्येतानि महाभूतानि सकलजगज्जीवितभूतानि, दिशो वा लोकव्यवहारनिमित्तभूताः, कालश्च वक्ष्यमाणः, तदेतत् सर्वम् 'अन्तःकरणतत्त्वस्य' इति अन्तःकरणसंज्ञकं अन्तःकरणत्वेनान्तररूपतया प्रतिभासमानं यत् तत्त्वं तस्यैवैते भागाः प्रतिबिंबकाः आभासा बहिरवस्थिताः। परमार्थे तु कीदृशोऽन्तर्बहिर्भावः। एकमेव संविन्मयं परं शब्दब्रह्म तथा तथावस्थितमिति कारिकार्थः ।। ४१ ।।

महाभूतरूपत्वं दिग्रूपतां चाभिधाय कालरूपतां तस्यैव प्रतिपादयन्नाह ।

कालविच्छेदरूपेण तदेवैकमवस्थितम् ।
स ह्यपूर्वापरो भागः पररूपेण लक्ष्यते ।। ४२ ।।

(४०) स ह्यपूर्वापरः परमार्थेन। अथवा कालशक्तिवशात् चिरक्षिप्रादिक्रमेण लक्ष्यते। तदेवं पदार्थ-सामर्थ्यमेव लोकप्रसिद्ध्या वैयाकरणमतेन साधनम्। अथ वा बुद्धिप्रकल्पनारूपं विज्ञानवादाभिप्रायेण, संसर्गिरूपं वा पदार्थान्तरभूतं संसर्गवादानुसारेण, अदृष्टलक्षणमपूर्वशब्दवाच्यं वा मीमांसकदृष्ट्या, ब्रह्मसंबन्धिनी कालशक्तिरद्वैतदर्शनेन, क्रिया राजसी प्रवृत्तिरूपा वा सांख्यदर्शनानुसारेण, नित्यमेकं द्रव्यलक्षणं वा कालरूपं द्रव्यकालवादिनां मतेन विज्ञेयम्। साधनप्रस्तावेन च कारकशब्दविचारः तत् प्रसङ्गेन च हेतुलक्षणकारककरणतादर्थ्यानां भेदनिरूपणपूर्वकं लेशतः स्वरूपमुक्तम्। ततः शक्तेः किं सह प्रागुत्तरकालं वा भाव इति कालविकल्पः। सा च किं कर्मादिभेदेन भिन्नैवाहोस्विदेकैव तथा तथा परिकल्प्यत इति संख्याविकल्पः। सा च किं पदार्थाद्व्यतिरिक्तैवाथाव्यतिरिक्तेति व्यतिरेकाव्य-तिरेकचिन्ता तत्प्रस्तावेन च ब्रह्मस्वरूपनिरूपणमिति प्रकरणस्य समुदायार्थः ।। ४२ ।।

इदानीं प्रकृतं वैयाकरणमतमेवानुबध्नन् शक्तेर्व्यतिरेकमेवान्वयव्यतिरेकमुखेन परिघटयन् सद्भावमुपपादयितुमाह ।

दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्वयेऽसति ।
वृक्षाद्यर्थान्वयस्तस्माद्विभक्त्यर्थोऽन्य इष्यते ।। ४३ ।।

(४१) अव्यतिरेके अभेदेऽपि प्रकृत्यर्थस्य वृक्षो वृक्षं वृक्षेण वृक्षायेत्यादौ विभक्त्यर्थस्य साधनलक्षणस्य व्यतिरेकः तथा तत्रैव विभक्त्यर्थस्यासत्यन्वये प्रातिपदिकार्थस्यान्वयोऽनुगमो दृष्टः। ततो मन्यामहे अस्ति कश्चिद् व्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थभूतोऽनपह्नवनीयः साधनलक्षणः शक्तिशब्दवाच्योऽर्थ इति साधनसिद्धिः ।। ४३ ।।

इदानीं व्याख्यातस्योपसंहाराय व्याख्येयस्योपक्रमाय कारिकामाह ।

सामान्यं कारकं तस्य सप्ताद्या भेदयोनयः ।
षट् कर्माख्यादिभेदेन शेषभेदस्तु सप्तमी ।। ४४ ।।

(४२) सामान्यं कारकमिति व्याख्यातार्थोपसंहारः। तस्य सप्तेत्यादिना व्याख्येयार्थोपोद्घातः। तत्र आद्याः प्रधानभूताः सामान्यसाधनापेक्षया भेदरूपाश्च ता योनयः स्वकानां भेदानामिति भेदयोनयः। अथ वाद्याः सप्त भेदानां च स्वकानां योनयः कारणानि। कथमित्याह 'षट् कर्माख्यादिभेदेन' इत्यादि। कर्मादिव्यपदेशभेदेन सप्त कारकशक्तयो लक्ष्यन्तेऽधुनेति साधनसमुद्देशसङ्गतिः ।। ४४।।

कर्मादिभेदेन सप्तभेदभिन्ना तावत् कारकमुद्दिष्टम्। अथ तदनुक्रमेण कर्म तावत् संख्याभेदप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यातुमाह ।

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।
तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ।। ४५ ।।

(४३) कारकविशेषनिर्देशश्च विभक्त्यनुक्रमानुसारेणेह प्रदर्शितः। सूत्रेषु तु विप्रतिषेधपरिभाषामनु-रुध्यापादानादिक्रमेणोक्तम्। तत्र विभक्तयः स्वौजसमाद्याः।

कारकमभिहितमनभिहितं च भवति। तत्र प्रथमाभिहितकारकविभक्तिः प्रातिपदिकार्थमात्र एव विधीयते। द्वितीयादयश्च सर्वा अनभिहिते कारकविभक्तय इत्येकप्रकमत्वाद् द्वितीयाद्यर्थानु-सारेणैवोपक्रम ते। द्वितीयाद्यर्थश्च कर्मादिः। यदुक्तम्

'कर्मणि द्वितीया' (P.2.3.2)

इत्यादि। अतः कर्मण एवादौ व्याख्यावसरप्राप्ता। तत्र कर्तुः क्रियया यदीप्सिततममाप्तुमिष्यमाणतमं तदेव लक्षणं प्रथमसूत्रनिर्दिष्टम्। कर्म त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यरूपैर्भिन्नमनेकान्त-वर्न्निर्दिष्टं बोद्धव्यम्। अथ अन्यत् सूत्रान्तरनिर्दिष्टमपि भेदयितुमाह चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् इति ।। ४५ ।।

कथमित्याह ।

औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ।। ४६ ।।

(४४) औदसीन्येन ताटस्थ्येन यत् प्राप्यम्। यथा ग्रामं गन्तुर्वृक्षमूलादि। तथा यत् कर्तुरनीप्सितम् चोरविषादि। एतत्

'तथायुक्तं चानीप्सितम्' (P.1.4.50)

इति द्वितीयसूत्रनिर्दिष्टं तावद् द्विविधम्। तथा च येनैव प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं तेनैव चेत् अनीप्सितम् ईप्सितादन्यद् द्वेष्यं विषादि, इतरच्च यदौदासीन्येन प्राप्यं वृक्षमूलाद्युक्तम्। तथा संज्ञान्तरैः अपादानादिसंज्ञाभिरनाख्यातमपि क्रियानिमित्तम्। एतद्

'अकथितम् च' (P.1.4.51)

इति तृतीयसूत्रनिर्दिष्टं वेदितव्यम्। तथा 'यद् यच्चाप्यन्यपूर्वकम्' इति। अन्यत् कारकं पूर्वं यस्य। यथा 'देवदत्तमभिक्रुध्यति', 'देवदत्तमभिद्रुह्यति' इति। अत्र हि

'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म' P.1.4.38

इत्यनेन कुधद्रुहोरुपसृष्टयोः उपसर्गसंबन्धयोः यं प्रति कोपः तत् कारकं पूर्वसूत्रेण संप्रदानसंज्ञमपि कर्मसंज्ञमेव भवति। तथाक्षान् दीव्यतीत्यत्र

'दिवः कर्म च '(P.1.4.43)

इत्यनेन दिवः साधकतमं यत् पूर्वसूत्रेण करणसंज्ञमेव कर्मसंज्ञं भवति ।। ४६ ।।

अथ निर्वर्त्यादि त्रिविधमुद्दिष्टं व्याख्यातुमाह ।

सती वाविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ।। ४७ ।।

(४५) यस्य निर्वर्त्यमानस्य घटादेः प्रकृतिः सती वा यथा मृदादिका, अविद्यमाना वा यथा शब्दः संयोगादेः परिणामिनी अभेदेन नाश्रीयते मृदं घटं करोतीत्याद्येवंरूपतया न विवक्ष्यते, किं तर्हि, मृदा घटं करोतीत्यादिभेदेनैव। यदा प्रकृत्या सह विवक्षा तदा तन्निर्वर्त्यं कर्म प्रचक्षते कर्मविदः ।

विकार्यं व्याख्यातुमाह—

प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यम्

(४६) प्रकृतेः कारणमस्य परिणामित्वेन यदा विवक्षा क्रियते मृदं घटं करोति, काशान् कटं करोति, अङ्गारान् भस्म करोति इत्यादि तदा विकार्यं कर्म प्रचक्षते। अथापरमतान्तरोपन्यासच्छलेन प्रकारभेदकथनवाञ्छया निर्वर्त्यविकार्ये निरूपयितुमाह—

कैश्चिदन्यथा

निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितम् ।। ४८ ।।

कथमित्याह

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाश्यते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ।। ४९ ।।

(४७) यदसद् वैशेषिकाद्यनुसारेण जायते सांख्यमतेन सदेव वा जायते तदुभयमपि जन्मना प्रकाश्यमानत्वान्निर्वर्त्यं कथ्यते। एतदुक्तं भवति। सत्कार्यवादिनामस्माकं निर्वर्त्यं कर्मास्तीति वक्तुं पार्यते। सती तस्य प्रकृतिर्भवत्वसती वा। सर्वथा जन्मना प्रकाश्यमानत्वेन निर्वर्त्यत्वस्य न काचित् न क्षतिः। सदसद्वा जन्मना यत् प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यम्। असज्जायते इत्यविद्यमानप्रकृतेः कर्मणा निर्वर्त्यमानता पूर्वोक्तैवानूदिता, असज्जन्मना प्रकाश्यत इति। अयमत्र विशेषः। तद्यथा पुत्रं प्रसूते, शब्दं प्रयुङ्क्ते इत्यत्र कुक्षिस्थस्य सत एव पुत्रस्य विवक्षितस्य च शब्दस्य प्रसवप्रयोगाभ्यां प्रकाशनम्। सतः प्रकाशनं हि जन्मात्र विवक्षितम्। जन्मग्रहणेन प्रकृतिविवक्षायां विकार्यतामाह। अन्यथाभिव्यज्यमानस्य निर्वर्त्यकर्मताभावमपि जन्मग्रहणेनाह। तेन वेदमधीते इत्यादौ वेदादेरध्ययनेन प्रकाश्यमानस्य निर्वर्त्यकर्मताभावात्

"कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे इति चेद् वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम् ।"

(Va. on P.3.2.1)

इत्युच्यते। इत्थं च प्रकृत्यर्थविवक्षायमेवैतन्निर्वत्यं कर्मोक्तमिति कैश्चिदन्यथा इत्यसङ्गम्। तस्मात्

सदसत्कार्यवादिमतभेदेनैतद् व्याख्येयम्। पूर्वं लोकप्रतीत्यनुसारेणोक्तम्। इह तु तीर्थिकमताश्रयेणापीति विशेषः ।। ४९ ।।

"विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्" । प्रतिव्यक्ति लक्षणं वक्तुं व्यक्तिभेदः पूर्वमुक्तः। लक्षणमाह---

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित् काष्ठादिभस्मवत् ।
किंचिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ।। ५० ।।

(४८) निरन्वयविनाशात् प्रकृतेरुच्छेदः। तद्यथा काष्ठादेर्भस्मादि। काष्ठानि भस्म करोति। पूर्ववत् प्रकृतिविकारयोः क्रियासंबन्धो योज्यः। पूर्वेण तु लक्षणेन निर्वर्त्यमेतत् कर्म प्रकृतेरविवक्षायाम्। विवक्षायां तु विकार्यम्। इह त्वविवक्षायामपि प्रकृतौ भस्मादिकार्यं रूपविशेषादेव काष्ठादिकमुपमृद्योपजातमिति प्रतीतेर्विकार्यम्। पूर्वत्र तु प्रकृतिः साक्षाद्विकार्यं कर्म, तदभेदेन विकारोऽपि। इह तु साक्षाद्विकार एवेति विशेषः। काष्ठानि दहतीति तु प्रकृतिरेव शब्दवती, सामर्थ्यगम्यस्तु विकारो भस्म्। एवं काण्डानि लुनाति, चर्म करोतीत्यादौ वेदितव्यम्। काचित्तु प्रकृतिरत्यजन्ती स्वरूपं संस्थानान्तरापत्त्या विकृतेत्युच्यते इति गुणान्तरस्य सन्निवेशादेर्धर्मस्योत्पत्त्योपलक्षितमपरं विकार्यं कर्म। तद्यथा सुवर्णं कुण्डले भवत इति। असत्कार्यनये यद्यप्यत्रापूर्वोत्पत्तिः तथापि प्रत्यभिज्ञानाल्लोके तत्त्वाध्यवसायाद्गुणान्तरमात्रापत्तिरुच्यते। एतच्च प्रकृतिविवक्षायां पूर्वलक्षणेनापि सङ्गृहीतम् ।। ५० ।।

इदानीं प्राप्यकर्मलक्षणमाह---

क्रियागतविशेषणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ।। ५१ ।।

(४९) निर्वर्त्ये कर्मणि निर्वृत्तरात्मलाभ एव क्रियाकृतो विशेषो दर्शनात् प्रत्यक्षादेवावधार्यते। विकार्ये तु भस्मकुण्डलादौ विकारः क्रियाकृतो विशेषोऽवधार्यते प्रत्यक्षेण। क्वचित् पुनरनुमानाद्विशेषावसायो यथा परत्र जनितानां सुखादीनां मुखप्रसादादिना लिङ्गेनावसायः। जलावसेकादिक्रियावेशितश्च वनस्पतीनां विशेषः प्रतिकलमवाप्तजन्मा सूक्ष्मत्वादुत्पत्त्यनन्तरमनवसीयमानश्चरमावस्थायां प्रचिततरविशेषदर्शनादवधार्यते। न ह्यं प्रचिततरो विशेषोऽनपेक्षितक्रमो झटित्यशङ्कित एवोदेतुं प्रभवतीति प्रतिक्षणमनुमीयमानः सूक्ष्मरूपः, तस्य हि सूक्ष्मस्य रूपस्य दुरवधारत्वम्। यथा षड्जादिस्वरविशेषयोस्तारातितारयोः। तदेवंविधो विशेषो यत्र क्रियाकृतो न संदृश्यते तत्कर्तुः क्रियाया विषयभावमात्रेणेप्सिततमत्वात् प्राप्यं कर्म। तद्यथा आदित्यं पश्यति, नगरमुपसर्पति वेदमधीत इत्यादि। आदित्यादीनां हि संदर्शनादिक्रियया कश्चिदाहितो विशेषो नावधार्यते। प्रमाणाभ्यां क्रियासंबन्धमात्रं तु लक्ष्यते, न च स एव विशेषः। वृत्ते क्रियासंबन्धे वस्तुगतस्य भेदस्य निर्वर्त्यविकार्ययोर्दृष्टत्वात्। नगरे तु गमनक्रियाजनितः संयोगो द्विष्ठो विशेषो भवन्नपि नगरस्य महापरिमाणत्वादल्पपरिमाणेन देवदत्तेन हिमवदङ्गुलिसंबन्धवदलक्ष्यः। पृथिव्येकदेशश्च स्वावयवापेक्षया कल्पितो विशिष्टस्वाधेयाधाररूपो नगरशब्दवाच्यः प्रसिद्ध एवेति न काचिदनुपपत्तिः ।। ५१।।

नास्त्येव प्राप्यं कर्म, सर्वत्र क्रियाकृतविशेषावधारणादिति केचित्। तथा हि---

विशेषलाभः सर्वत्र विद्यते दर्शनादिभिः ।

केषांचित्तदभिव्यक्तिसिद्धिर्दृष्टिविषादिषु ।। ५२ ।।

(५०) दर्शनादिक्रियाहितविशेषलाभो विकारः सर्वत्र विद्यते, सौक्ष्म्यात्तु नावधार्यते सर्वेणेति केषांचिन्मतम्। तस्य विशेषस्य दृष्टौ विषं येषां तेषु तद्विषयेऽभिव्यक्तेर्निश्चयस्य सिद्धिः। दृष्टिविषै- रहिभिर्निरीक्षितो हि विषयो ज्वलनज्वालालीढो लक्ष्यते। तत्साधर्म्यादन्यत्रापि दर्शनादिनाहितः कश्चिद्विशेषो विषये समुन्नेयः। तैजसं हि चक्षुः प्राप्यकारीति तेन युक्तो विषयोऽवश्यं विक्रियते यथा दृष्टिविषदर्शनेन। इयांस्तु विशेषो दृष्टिविषे तेज उत्कटं विषसंपर्काद्विषयं दहति, अन्यत्र तनुतरस्थिति। आदिशब्देनायस्कान्तादीनां ग्रहणम्। तत्सन्निधौ लोहं भ्रमति। कतकफलसन्निधौ हि जलं प्रसीदतीत्यादावस्त्येव क्रियाकृतो विकारः। एतच्च न शास्त्रकारस्य मतम्। केषांचिदित्यन्यमतत्वेनोपन्यासात्। क्वचिद्विशेषदर्शनेऽपि न सर्वत्र तथा भावोऽदृश्यमानविशेषेऽपि युक्तः। किं च क्रियाफलेऽत्र विकारोऽभिप्रेतः। परिदृश्यमानस्तु विषयो क्रियाया हेतुर्न फलम्। दृष्टिविषादावपि तेजःसंयोगाद्विषये विकारो न क्रियाबलात्। एवमयस्कान्तादेर्वस्तु- स्वभावोऽयं न क्रियाकृतो विकारः कश्चित्। तस्मादस्त्येव प्राप्यं कर्म क्रियाकृतोपकारानपेक्षम् ।। ५२ ।।

न चेद्विकारयोगः प्राप्यकर्मणः कथमस्य क्रियासिद्धावङ्गभावः साधनतासम्पत्त्यर्थः। उच्यते ।

आभासोपगमो व्यक्तिः सोढत्वमिति कर्मणः ।

विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ व्यवस्थिताः ।। ५३ ।।

(५१) योग्यदेशावस्थानेन दर्शनपथमवतरति विषय इति योग्यदेशापत्तिः आभासोपगमः स्वभावदस्य दर्शने उपकारः। योग्यदेशस्थितस्यापि नीहारादिप्रकाशप्रतिबन्धकभावाभावादिप्रदीपादिनिमित्ता व्यक्तिः अङ्गम्। विषयस्य प्रकाशयोग्यदेशस्थितस्यासत्यावरकेऽदृष्यस्वभावः पिशाचादिरिति सोढत्वम्, बोधक्षमता, दृश्यस्वभावताङ्गम्। एतैरतिशयैर्दर्शने साधनभावमनुभवति प्राप्यं कर्म। एते च दर्शन- क्रियाहेतवो न तत्कृताः। ग्रामं गच्छतीत्यादावपि यथायोगं सोढत्वादयो ग्रामादेर्वाच्याः। समीहाविषयीकृता हि ग्रामादयोऽवभासमाना गमनादिसहाः साधयन्ति गमनादिक्रियाम्। एवमधीयमानं वेदादि अध्ययमनसहम्। मातरं स्मरतीत्यपि माता कृतोपकारा क्रूरहृदयस्यापि स्मृतिपथमनुपतन्ती साधयति स्मृतिम्। इप्सिततमत्वानपेक्षायां तु संबन्धित्वसामान्यविवक्षायां शेषषष्ठी मातु स्मरतीति ।। ५३ ।।

एवं तावद् यथाविभागं कर्म लक्षितम्। इदं तु वक्तव्यम्--पूर्वमुक्तं गुणक्रियाणां कर्तारः सर्वे साधनविशेषा इति। तत्कथं कर्मतासंभव इति कर्मकर्तृविचारपातनिकां करोति ।

निर्वर्त्यादिषु तत्पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रताम्।

कर्त्रन्तराणां व्यापारे कर्म संपद्यते ततः ।। ५४ ।।

(५२) निर्वृत्तिविक्रियाभासापत्तिक्रियासु यथासंख्यं निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यलक्षणं कर्म स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वमाश्रित्य तदपेक्षयान्येषां निर्वर्त्यादिकर्मविषयत्वाद् बहूनां कर्तृणां निर्वर्तनादिव्यापारे प्रैषलक्षणे कर्म जायते तेनाप्यमानत्वात्। तथा हि निर्वर्तते विकुरुते आभासमुपैति प्रकाशते इति कर्तारः स्वव्यापारे कर्मभेदात् प्रधानकर्तृव्यापारे विवक्षिते निर्वर्तयति, विकारयति, आभासादिविषय- भावमापादयतीति कर्तृप्रैषे

स्वामिसन्निधाविव भृत्या न्यग्भवन्तः कर्मभावमनुभवन्ति ।। ५४ ।।

एवं तर्हि कर्ता भूत्वा कर्म भवतीति कर्म भूत्वा कर्ता कथं भवति येन कर्मकर्तृत्वसंभव इत्यत आह---

तद्व्यापारविवेकेऽपि स्वव्यापारे व्यवस्थितम् ।
कर्मापदिष्टान् लभते क्वचिच्छास्त्राश्रयान् विधीन् ।। ५५ ।।

(५३) भिद्यते कुसूल इत्यादौ यदा कर्तृप्रैषस्य निर्वृत्तिः कुसूलादेर्विशरारुरूपतया स्वयमेव भिदानुभवात्, लूयते केदार इत्यादावपि शुष्कतरत्वात् कर्तृप्रयत्नानपेक्षणात्, पच्यते ओदनः स्वयमेतेवेत्यादावपि सौकर्यातिशयवशात् कर्तुरनपेक्षणात् तदा स्वव्यापारे स्वातन्त्र्याश्रये कर्तृत्वे शास्त्रेण यत्नेन कर्मकार्यप्राप्त्यर्थः कर्मवद्भावो विधीयत इति कर्मणि अपदिष्टान् विहितान् विधीन् कार्याणि कर्ताऽपि सन् प्राप्नोति। कर्मकर्त्रन्तरव्यापारपातनेन हि स्वव्यापारे कर्तृत्वात् कर्मकार्याणि न स्युरिति शास्त्रारंभः। क्वचिद् इति। कर्मस्थभावानां कर्मस्थक्रियाणां च धातूनां विषय इत्यर्थः ।। ५५ ।।

ननु च कर्तृप्रैषे निवृत्ते तदायत्तं कर्मत्वमत्र मा भूत् कर्तृत्वं तु कथं येन कर्मकर्तेति व्यपदेशः। तथा हि। सति प्रधानकर्तरि कर्मणः स्वक्रियायां व्यापारो दृष्ट इति तदभावे कर्मत्ववत् कर्तृत्वमपि कुत इत्याशङ्क्याह ।

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।
निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते ।। ५६ ।।

(५४) धात्वर्थानुकूल्येन चेष्टनं कर्तुः प्रेषणं स्वव्यापारः कारकान्तरविनियोगलक्षणम्। तदनभिधीयमाने कर्तरि पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ निवर्तते। कर्त्राश्रयस्य व्यापारस्य कर्तरि प्रत्ययेनाभिधीयमाने धातुनाऽनभिधीयमानत्वात्। प्रतीयमानत्वं तु तस्य द्वयर्थः पचिरिति भाष्यविरोधादसङ्गतमित्याख्यातम्।

तानि धात्वन्तराणि इति च वक्ष्यमाणत्वाद् विषयविभागेन धात्वर्थता कर्तृव्यापारस्य ग्रन्थकृतोऽभिप्रेता। तस्मिन्निवृत्ते स्वस्मिन् क्रियावयवे प्रधानक्रियापेक्षया गुणभूते स्वव्यापारे कर्म स्थितम्,कर्तृतया भूतपूर्वगत्या त्वस्य कर्मव्यपदेशः। यद्यपि च कर्तृव्यापारे विवक्षिते स्वक्रियायामेवावस्थानं तद्द्वारेण प्रधानक्रियानिर्वर्तनात्, कारकं कर्मेति सामानाधिकरण्याच्च, तथापि सामर्थ्यादत्र प्राधान्येनावस्थानं बोद्धव्यम्। अत एव कर्तृव्यापारापेक्षस्य कर्मत्वस्य निवृत्तावात्मीये सर्वत्र भवति स्वक्रियाविषये कर्तृत्वेऽवतिष्ठते इति कर्तृव्यापारापेक्षया पूर्वं कर्म भूत्वा सौकर्यातिशयप्रतिपादनपरतया तदविवक्षायां कर्ता सम्पद्यत इति भवति कर्मकर्ता। अयं भावः। न केवलं कर्तृव्यापारस्याविवक्षामात्रे कर्मकर्तृता, अपि तु स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षायामपि सत्याम्। ततश्चाप्राप्तानि यगादीनि कर्मकार्याणि

"कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (P.3.1.87)

इति शास्त्रेण प्राप्यन्ते। तदुक्तं वार्तिककृता

"कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् " (Va.on P.3.1.87)

इति। तत्र परायत्तोपजनेऽपि भिदादौ कुसूलादेः परानपेक्षा प्रातिपादिता भाष्ये

"यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यत इति ।"

(M.Bha. on the Va.quoted above)

निवात इति समीरसम्पातमनवाप्येति कर्तृव्यापारो व्युदस्तः। निरभिवर्ष इति सलिलकलासंस्पर्शो व्युदस्तः। अचिरकृत इति कालान्तपरिवासाधीयमानविशेषव्युदासः। एते हि पातहेतवः कुसूलस्य संभाव्येरन् इति व्युदस्ताः। एवं चादृढसंनिवेशित्वात् स्वयमेव विशीर्यत इति कर्तृत्वोपपत्तिः। यत्रापि दात्रहस्तो देवदत्तः परिपतन् दृश्यते लूयते केदारः स्वयमेवेति अत्रापि तीव्रकरकिरण-सम्पर्कसमुत्सारितस्नेहः परिजर्जरितनालः विशीर्यमाणः केदारः तात्स्थ्यात् व्रीहिरूपो लवने सुकरतामेति। सामग्रीसाध्यत्वाच्च क्रियाणां प्रत्येकं व्यापारोत्कर्षणार्थं स्वातन्त्र्याध्यारोपेणाप्युपपन्नः प्रयोगः देवदत्तः छिनत्ति, असिः छिनत्ति, स्थाली पचतीत्यादिः। तत्र च कर्मण एव कर्तुः कर्मवद्भावो नान्यस्य, छिद्यते रज्जुः, पच्यते ओदनः स्वयमेवेति तदेतदुक्तं भाष्ये---

"तत्रापि याऽसौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता..."

(M.Bha.on P.3.1.87)

इति। सौकर्यातिशयवद्व्यापारे केदारे समीहिते न देवदत्तश्छेदस्य कर्तृव्यपदेशं प्रतिपत्तुं योग्योऽपि तु केदार एवेत्यर्थः। ओदनविक्लित्तौ तु छेदनवत् कर्तृव्यापारोऽपि नावश्यमपेक्ष्यः। अनपेक्षितकर्तृप्रयत्ना एव हि तण्डुला विक्लिद्यन्ति। करणादिकारकविनियोग एव ह्यत्र मुख्यः कर्तृव्यापारो लक्ष्यते ।। ५६ ।।

ननु चैक एव पच्यादिर्धातुः क्वचित् कर्तृव्यापारे गुणभूतमर्थमाह पचत्योदनं भिनत्ति कुसूलं लुनाति केदारं देवदत्त इति। क्वचित्तु कर्तृव्यापारेऽप्रतिपन्नगुणभावं स्वप्रतिष्ठमर्थमाह पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यादावित्येषोऽसति रूपभेदे धातूनां विवेको दुर्लभ इति कर्तृप्रत्ययवाच्यैव भावना भवत्वित्याशङ्क्याह---

तानि धात्वन्तराण्येव पचिसि□चतिवद् विदुः ।
भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना ।। ५७ ।।

(५५) कर्मकर्तृविषयाणि पच्यादीनि विक्लित्त्यादिमात्रवचनानि तदुपसर्जनविक्लेदनादिव्यापारवाचि-पच्यादिधातुभ्यो धात्वन्तराणि बोद्धव्यानि। अर्थभेदेन शब्दभेदात्। प्रधानं हि शब्दानां प्रतिपाद्योऽर्थः। प्रधानानुयायी च गुण इति न्यायात् प्रत्यर्थं भिद्यते शब्दः। तद्यथा पचेर्विक्लेदनवचनात् सिध्यतिरन्यो धातुर्विक्लित्तिवचनः। धात्वन्तरत्वेऽपि चैकत्वेन रूपाभेदादुपदेशो धातुपाठे डुपचष् पाक इत्यादि। अभिन्नरूपं ह्येकत्वकल्पनासहं वस्तु। यत्र तूपदेशभेदे फलभेदोऽस्ति तत्र द्विस्त्रिरुपदेशः, तद्यथा क्षियत्यादीनां विकरणभेदात् क्षि क्षये भ्वादौ, क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ दिवादौ च, क्षीञ् हिंसायामिति च क्र्यादौ ।। ५७ ।।

इदानीम्

एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः

इति नयेनाह---

एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विताः ।। ५८ ।।

(५६) तुल्येनाभिन्नेन रूपेण स्वभावेन युक्ता एते धातवोऽभिन्नाः, अबाध्यमानस्यैकाकारप्रत्ययस्याभेदावेदकत्वात्। अनेकार्थत्वमेव बाधकमिति चेन्न। शक्तिभेदेनतदुपपत्तेः। अनेकार्थप्रतिपादनशक्तिर्ह्येकोऽपि शब्दो दृष्टः। यथा ग्रामशब्दः शालासमुदायवाटकपरिक्षिप्तदेशजनसमुदायवचनः। यथा वाक्षादिशब्दाः। तत्र कर्मकर्तृविषये विक्लित्तिमात्रवचनः पचिः, पच्यते ओदनः स्वयमेवेति। देवदत्तस्य कर्तुः प्रत्ययेनानभिधानात्तद्व्यापारस्यात्र धातुवाच्यत्वाभावः। प्रधानभूतो हि पच्यर्थो विक्लित्तिः, सर्वत्र संभवात्। अपेक्षितेऽपि हि कर्तृव्यापारे देवदत्तः पचतीत्यत्र विक्लित्यर्थत्वाद्विक्लेदनस्य कर्तृव्यापारस्यार्थेन रूपेण विक्लित्तेरेव प्राधान्यात्, अत्र च द्वयस्याभिधानात् समूहवृत्तित्वम्। अत्रैव द्व्यर्थतोपपत्तिरुक्ता। कर्मकर्तृविषये तु कर्तृप्रत्ययस्याभावात् तद्व्यापारो भावना नाभिधीयते। कर्मैव ह्यत्र कर्ता, तद्व्यापारश्च विक्लित्तिरेवेति सैवाभिधीयते। तद्यथा विक्लिद्यन्ति सिद्ध्यन्ति तण्डुला इति विक्लित्तेरेव कर्तृव्यापारस्याभिधानम्। एवं भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति द्विधाभवनं धात्वर्थः। भिनत्ति कुसूलं देवदत्त इति तदुपसर्जनं द्विधाभवनमित्युदाहार्यम् ।। ५८ ।।

तदेवं विचित्रशक्तित्वाच्छब्दानां विषयभेदेनार्थविवेकः समुदितः। इदानीं कर्मकर्तृप्रसङ्गेन

"णेरणौ यत्कर्म"(P.1.3.67)

इत्यत्र

"कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम्"(Va.on P.1.3.67)

इत्युक्तत्वात् विचारयति---

न्यग्भावनान्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।
न्यग्भावना न्यग्भवनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते ।। ५९ ।।
अवस्थां पंचमीमाहुर्ण्यन्ते तां कर्मकर्तरि ।
निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते ।। ६० ।।

(५७) इहारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्ययं हस्तिव्यापाराभिधायी प्रयोगोऽस्ति कर्मकर्तृविषयः। तस्य चान्वाख्यानोपायपरिकल्पना कर्तव्या। तत्र रूपसामान्यानुगमप्रवर्तितेन रेखागवयवदवयवापोद्धारेण तदर्थाश्रयणेन चान्वाख्यानं प्रवर्त्यते। तथा च यावतीषु सोपानस्थानीयासु अर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्येत ता अन्तरालभाविन्यो गण्यमाना भूमयोऽवस्थाशब्दवाच्याः। तत्राद्ये भागे रुहिधातुः प्रत्यभिज्ञायते। तस्य चान्यत्रावस्थाद्वयरूपोऽर्थः प्रसिद्धः, स एवेहाङ्गीक्रियते। तदेतदाह---

न्यग्भावना न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते ।

इति शुद्धे केवले णिज्रहित इत्यर्थः। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्यत्र न्यग्भवन्तं न्यग्भावयन्तीत्यर्थः। अत्र च धात्वर्थमात्रप्रदर्शने तात्पर्यम्। विकरणप्रत्ययाद्युपादानं तु नान्तरीयकम्। नान्यथा प्रयोगार्हः प्रदर्शकः शब्दो लभ्यत इत्यारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यस्यैव धातोरयममर्थः प्रदर्शितो भवति। एवं च कृत्वैकेन शब्देन धातुना नान्तरीयकतयोपात्तप्रत्यय- सहायेनावस्थाद्वयं न्यग्भावनान्यग्भवनलक्षणमुपात्तम्। धातुभागादूर्ध्वं चात्र गुणायादेशलक्षणकृतविकारो णिच्

प्रत्यभिज्ञायते। स यदि यथास्थितप्रकृत्यर्थनिष्ठे प्रयोजकव्यापारेऽन्वाख्यायते तदा न्यग्भावनिष्ठापरप्रयोजकव्यापारप्रतीतिप्रसङ्गात् प्रकृतवैगुण्यं स्यात्। तेन रुहिधात्वर्थसङ्कोचलभ्यं मध्येऽवस्थान्तरं प्रकृत्यर्थत्वेन णिच आश्रीयते हस्तिव्यापारमात्ररूपम्। तत्पर्यन्ते पूर्वशङ्कापरिहाराय दर्शितम् ।

निवृत्तप्रेषणाद् इत्यादिना। ततस्तन्निष्ठे प्रयोजकव्यापारे प्रागवस्थोपचयकारिणि णिजुत्पादितः केवलरुहितुल्यार्थतां सम्पादयति। तदाह न्यग्भावनान्यग्भवनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते ।

इति। आरुह्यते हस्ती स्वयमेव, आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्युदाहरणद्वयमत्र। एकेन प्रयोज्यव्यापारो णिच् प्रकृत्यर्थरूपो दर्शितः। स च नान्यथा शक्यदर्शन इति यगात्मनेपदे कर्मवद्भवात् प्राप्ते नान्तरीयकतयोपात्ते। द्वितीयेन णिजर्थो हस्तिपकव्यापारः प्रदर्शितः। स च प्रयोज्यव्यापारपृष्ठपातित्वेन शक्यदर्शन इति रुहिरुपात्तः। प्रत्ययाद्युपादानं तु नान्तरीयकतया पूर्ववत्। तदेताश्चतस्त्रोऽवस्थाः। तत ऊर्ध्वमात्मने पदसरूपो भागो दृश्यते हस्तिव्यापारमात्र- प्रतीतिश्च। एतच्च कर्मकर्त्रवस्थामन्तरेणाशक्यमिति पूर्वावस्थासंकोचलभ्या साश्रीयते। तदाह---

अवस्थां पंचमीम् इत्यादि। तदेवं कर्मकर्तृत्वाद् आरोहयते इत्यात्मनेपदे सिद्धे णेरणौ इत्यत्र

"कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्यर्थं वचनम्" (Va.on 1 3 67)

इति वार्तिककारेणोक्तम्। तत्र

"न वा यक्चिणो प्रतिषेधात्" (Va. on P.1.3.67)

इत्यादिना कर्मवद्भावेनैवात्रात्मनेपदमिति सिद्धान्तितम्। गणयति गणः स्वयमेवेत्यत्र तु आत्मनेपदनिवृत्त्यर्थं नियमार्थतया

'णेरणौ'

इति सूत्रं वार्तिककारेण स्थापितम्। न्यग्भवनं च विक्लित्तिवत् कर्मस्थमिति रुहिः कर्मस्थक्रियो वाक्यकारस्य कर्मवद्भावविषयः ।। ५९,६० ।।

दृश्यते च धातूनां प्रकृत्यन्तण्यन्तानां केषांचित् समानोऽर्थ इत्यत्र दृष्टान्तमाह--

ब्रवीति पचतेरर्थं सि□चतिर्न विना णिचम् ।

स ण्यन्तः पचतेरर्थो प्रकृते व्यवतिष्ठते ।। ६१ ।।

(५८) सि□चत्योदन इति विक्लित्तिमात्रवचनो धातुः। पचत्योदनमिति विक्लित्त्युपसर्जनं विक्लेदनलक्षणं पचत्यर्थं णिच्सहितोऽभिधत्ते साधयत्योदनमिति। एवमारूहिर्ण्यन्तोऽपि क्वचित्तदर्थे वर्तत इति। इदमत्र तात्पर्यम्। भिन्नावेवारुही प्रकृत्यन्तण्यन्तरूपौ पचतिसाधयतिवदेकार्थौ, ण्यन्ते तु प्रैषस्य निवृत्तावारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यपि न्यग्भवनवचनोऽन्य एव धातुरेवमुपायपरिकल्पनया व्युत्पाद्यते। न त्वयमत्र परमार्थतो णिच् येनार्थनिवृत्तौ कथमवतिष्ठतेति चोद्येत। अन्वाख्येयं हि लौकिकं शब्दमुद्दिश्य प्रतिपादकशब्दनिष्ठमुपायपरिकल्पनया प्रकृतिप्रत्ययविभागेनासत्येन सर्वत्रानुशासनं लौकिकार्थानुसारेणैवं क्रियते। नन्वेवमप्यसत्यस्यापोद्धारपदार्थस्यासंभवे कथं शासनं
लौकिकार्थानुसारेणैवं क्रियते। नन्वेवमप्यसत्यस्यापोद्धारपदार्थस्यासंभवे कथं तच्छब्दः। एवं तर्हि

कर्मव्यापारातिशयस्य णिच्प्रत्यायस्यास्ति संभव इत्यदोषः ।। ६१ ।।

एवं प्रैषस्य निवृत्त्या कर्मणः कर्तृत्वमुपपाद्य प्रैषाध्यारोपेणाप्युपपादयितुमाह---

केषांचिद्देवदत्तादेर्व्यापारो यः सकर्मके ।
स विना देवदत्तादेः कटादिषु विवक्ष्यते ।। ६२ ।।

(५९) कटं करोति इत्यादौ सकर्मके धात्वर्थे देवदत्तादिप्रधानकर्तृविषये प्रधानकर्तुः प्रयोजकस्य यः प्रैषलक्षणो व्यापारः असौ यदा सौकर्यातिशयविवक्षा कर्मणः तदा कर्तारमन्तरेण तत्र कर्मणि विवक्ष्यते। यथा हि देवदत्तः प्रयुङ्क्ते एवं कटोऽपि सुकरो देवदत्तमिति भवति विवक्षा ।। ६२ ।।

तदेतत् सामान्येनोक्तं प्रकृते योजयति---

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वस्य कर्तुः प्रयोजकम् ।
प्रेषणान्तरसंबन्धे ण्यन्ते लेनाभिधीयते ।। ६३ ।।

(६०) कर्तृव्यापारः प्रैषः कर्मणोध्यारोपित इति निवृत्तप्रेषणं तदविवक्षितप्रयोजकव्यापारं स्वातन्त्र्य-विवक्षायामात्मीयस्य प्रयोजकस्य प्रयोजकतां सौकर्यातिशयवशात् प्रतिपद्यमानं तत्र कटादिकर्मसंबन्धिनि देवदत्तादिकर्तृविषये प्रेषणान्तरे प्रयोजकव्यापारान्तरे णिचि सति कारयते कटः स्वयमेवेति ण्यन्ताल्लकारेण कर्मकर्तृविषयेणाभिधीयत इति णिजभिधेयः प्रैषोऽस्तीति भावः। अत्र चोपायपरिकल्पना प्रैषो णिचो न तु वस्तुतस्तत्संभव इति प्रयोज्यापेक्षाभावः। तथा च प्रयोज्यकर्मसंभवादविद्यमानकर्मान्तरसंबन्धाद्धातोर्विधीयमानं णेरणावित्यात्मनेपदं कथमिति न चोदनीयम्। तथा हि-सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्मणो वास्तवः प्रैषोऽध्यारोपित इति प्रतीते तस्मिन् प्रयोजकत्वस्याविवक्षा, कर्मकर्तृप्रतीतिसामर्थ्यात् तु भूतपूर्वप्रेषणावस्थावगम्यत इति तद्विषयो णिञ् न निवर्तते। एवं कर्मकर्तृप्रसङ्गेन णेरणावित्यत्र विचारितम् ।

"त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च"(P.3.2.60)

इत्यत्र वार्तिके

"कृदर्थानुपपत्तिस्तु" (Va.on P. 3.2.60)

इति चोदितम्। कर्तरि कृदिति वचनात् कर्त्रा प्रत्ययार्थेन भाव्यम्। स चात्र नोपपद्यते। सदृशलक्षणं ह्यर्थं तादृशादयः शब्दाः प्राहुः, न तु दर्शनक्रियायाः कर्तारमिति वार्तिकार्थः। तत्रोक्तम्।

"इवार्थे चायं तद्धितः"(Va.on P. 3.2.60)

इति। इवे प्रतिकृतावित्यत्र प्रकरणेऽयं तद्धितसंज्ञः प्रत्ययो वक्तव्यः। तथा च स इव तादृश इत्याद्यर्थसिद्धिरित्यर्थः। एवं वार्तिककारेण सिद्धन्तितम्। भाष्यकारस्तु कृदर्थानुपपत्तिरिति चोद्यं यथान्यासमेव परिहर्तुं

"कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम्"

इति। तत्र दृशः कर्तृस्थभावकत्वात् कर्तृव्यापारदर्शनमात्रवाच्यतया प्रैषस्याभावात् कथं कर्मकर्तृत्वसंभवः। प्रेषणाध्यारोपे तु णिच् स्यात्। अण्यन्तश्च सूत्रे दृशिरुपात्तः ।। ६३ ।।

अत्र

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितम् ।

निवर्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्तृत्वेऽवतिष्ठते ।।

इत्यनेन न्यायेन कर्मकर्तृत्वं केचित् समर्थयमानाः प्राहुः ।

सदृशादिषु यत्कर्म कर्तृत्वं प्रतिपद्यते ।

आपत्त्यापादने तत्र विषयत्वं प्रतिक्रिये ।। ६४ ।।

(६१) सदृशतादृशादिषु शब्देषु व्युत्पाद्येषु यत्कर्मकर्तृत्वं प्रतिपद्यते यत्कर्मणः कर्तृत्वमुक्तं तत्र दृशेर्विषयभावविषये हि आपत्त्यापादने क्रिये वाच्ये इति तदाश्रयेण कर्मकर्तृत्वसमर्थना। तथा हि पश्यतीति कोऽर्थः। विषयं घटादिकं दर्शनविषयभावमापद्यमानमापादयतीति। तत्र विषयस्य परिच्छेद्यत्वेन व्यापार आपत्तिः, कर्मभूतस्य तद्विषयमापादनं कर्तृव्यापारो दृश्यर्थो न केवलः। तत्र कर्तृव्यापारे आपत्तिलक्षणो विषयव्यापारो न्यग्भवतीति तत्सन्निधौ स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं विषयस्य तिरोभवति। यदा तु योग्यदेशावस्थितः स्पष्टतरालोकमध्यपरिवर्ती विषयः तदा सुदर्शनो भवन् स्वयमभिव्यक्तदर्शनः कर्तृविनियोगमपाकरोतीति स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्म भूत्वा कर्ता सम्पद्यत इति भवति कर्मकर्तृविषयः।

एतत्तु नोपपद्यत इत्याह।

कुतश्चिदाहृत्य पदमेवं च परिकल्पने ।

कर्मस्थभावकत्वं स्याद्दर्शनाद्यभिधायिनाम् ।। ६५ ।।

(६२) इह दृशेः कर्तृस्थं दर्शनमात्रं वाच्यं पश्यतीति। न ह्यतो विषयभावापत्तिरवगम्यते। किं तु विषयज्ञानमेव धात्वर्थः। विषयभावापत्तिर्हि सर्वस्य धात्वर्थस्यास्तीति विशिष्टमेव दर्शनं दृशेरभिधेयं न्याय्यम्। तच्च दर्शनं विषयप्रतिष्ठमित्यस्मात् कुतश्चित् सामर्थ्यात् विषयाक्षेपद्वारेण विषयभावापत्त्यादिवाचिपदाध्याहारे विषयगतव्यापारप्रत्यायनात्तदुपसर्जनकर्तृव्यापारवाचित्वकल्पने दर्शनासनाद्यभिधायिनामपि कर्मस्थभावकत्वमेव स्यादिति न कश्चिद्धातुः कर्तृस्थभावक्रियो नाम स्यात्।

अथैतदयुक्तमिति प्रतिपादयितुमाह आपद्यमानमापादयतीत्येवं विचक्षणतया यतः कुतश्चित् पदमध्याहृत्य भवतेदमुपकल्प्यते। तदेवं सति दर्शनाद्यभिधायिनां दृश्यादीनां धातूनां कर्मस्थभावकत्वं स्यात्। आदिग्रहणादासनाद्यभिधायिनामासिप्रभृतीनामपि। न चैतदुपपन्नं कर्तृस्थभावकत्वादृश्यादीनामिति। अत्र कर्मस्थभावकत्वं स्यात् इत्यभिदधता कर्तृस्थभावकत्वं यदुपपन्नमेषां तदेवं विघटेतेत्युक्तं भवति ।। ६५ ।।

अथ कथं कर्तृस्थभावकत्वं कथं वा कर्मस्थभावकत्वं विज्ञायेतेव्याशङ्क्य प्रसङ्गाद् व्याख्यातुमाह ।

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता।

(६३) यत्र कर्तरि कर्मणि वा विशेषः कश्चित् परिदृश्यते तत्रैव क्रिया व्यवस्थितेति बोद्धव्यम्। सपरिस्पन्दसाधनसाध्या क्रिया, अपरिस्पन्दसाधनसाध्यो भाव इति विशेषमनपेक्ष्य सूत्रकाराभिप्रायेण क्रियापि भावोऽभिधीयत इति टीकाकारस्याभिप्रायः। तथा च

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (P.3.2.126)

यस्य च भावेन भावलक्षणम् (P.2.3.37)

इत्यादावभेद एव सूत्रकारस्य क्रियाभावयोश्चेतसि वर्तते ।

अन्ये त्वेतन्नेच्छन्तीत्याह ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकाश्यते ।। ६६ ।।

अन्येषां मते क्रियाव्यवस्था शब्दैरेव प्रकाश्यते। एतदुक्तं भवति। येऽपि कर्मस्थभावकाः पच्यादयस्तत्रापि कर्तर्यपि परिश्रमादिको विशेषः परिदृश्यते। ततो नैतद्व्यवस्थापकम्, विशेषदर्शनं यत्र तत्र क्रियेति। तस्माच्छब्दैरेव च यत्र विशेषः प्रकाश्यते प्रतिपाद्यते तत्रैव क्रिया स्थितेति वक्तुं युक्तम्। शब्दप्रमाणकानां हि शब्द एव यथा यथार्थमभिधत्ते तथैव तस्याभिदानमुपपन्नम्। न तु वस्तुमुखप्रेक्षितया। शब्दश्च पश्यति घटमित्यादौ दृशिक्रियाविषयविशिष्टमेव प्रत्याययति। काष्ठं भिनत्तीत्यादौ तु भिदिक्रियाविषयं सविशेषमभिधत्त इति तद्वशेनैव कर्तृस्थभावकत्वं कर्मस्थभावकत्वं चाभिधानीयम्। एवं च दृश्यते स्वयमेवेति न भवत्येवेति मन्तव्यम्। यत्त्वपरिस्पन्दसाधनसाध्यो भाव इत्यादि लक्षणमभिदधाय कर्मस्थः पचतेर्भाव इत्यादिकमभिदधति तदप्यव्यवस्थितमिव लक्ष्यते। तथा च पीलुपाके घटं पचतीति घटस्यानलसंपर्कादवयवक्रियाद्वारेणावयवसंयोगविनाशपूर्वकं पूर्वपूर्वकार्यविनाशे उत्तरोत्तरकार्यद्रव्यविनाशात् सपरिस्पन्दपरमाणुविषयपाकक्रियापि। ततश्चा-व्यवस्थितमेवैतत् ।। ६६ ।।

एव तावत् प्रथमसूत्रलक्षितं निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यभेदेन त्रिधा भिन्नं कर्म व्याख्याय तत्प्रसङ्गेन च निर्वर्त्यविकार्यविषयं मतभेदेन निवृत्तप्रेषणण्यन्ताण्यन्तधातुविषयमध्यारोपितप्रेषणं च कर्मकर्तारं प्रदर्श्य प्राप्यविषयस्य प्रदर्शनपूर्वकं प्रत्याख्यानमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेनैव कर्मस्थभावकत्वकर्तृस्थभावकत्वे मतभेदेनैव व्यवस्थाप्येदानीं सूत्रान्तरनिर्दिष्टान्यपि कर्माणि व्याख्यातुमुपक्रमते। तत्राकथितसूत्रे ।

"कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् देशश्च ।"(Va. on P.1.4.51) इत्युक्तं तावदनारंभणीयमिति प्रतिपादयितुमाह ।

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।
सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ।। ६७ ।।

(६४) अकर्मकाणां कथं कर्मणा योगः स्यादिति कालादीनां तत्संप्रयोगे कर्मत्वं वक्तव्यमुपजायते। अत्रोच्यते। नात्र कर्मसंज्ञा वक्तव्या यस्मात् कालादीनामकर्मकैर्धातुभिर्योगे कर्मत्वमुपजायत एव। कथमिति विशेषयितुमाह अन्तर्भूतक्रियान्तरैः इति। अन्तर्भूतं प्रधानक्रियापेक्षया क्रियान्तरं येषामिति ते तथा। तैः योगे संबन्धे सति। अतश्च क्रियान्तरापेक्षया तेषां कर्मत्वं सिद्धमेवेति किमुपसंख्यानेन। तथा च मासमास्ते, गोदोहमास्ते, क्रोशं स्वपिति, कुरून् स्वपितीत्यादौ मासादीन् व्याप्यास्त इति व्याप्त्यङ्गायामासनादिक्रियायां धातुर्वृत्तः। व्याप्त्यादिक्रिययाप्तुमिष्यमाणत्वात् कालादीनां स्फुटमेव कर्मत्वमिति यत्नान्तरेण नार्थः। यद्येवमिदानीमासिप्रभृतयः कालभावाध्वकर्मभिः सकर्मकाः सम्पन्नाः, ततश्च तेभ्यः कालरादिष्व कर्मसु लकृत्यक्तखलर्थाः प्राप्नुवन्ति न भावे। तत्र मासमास्यते देवदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात्। मासमासितव्यम्, मासमासितम्, स्वासं मासम् इति च कृत्यक्तखलर्था भावे न स्युः। "भावे चाकर्मकेभ्यः" इति वचनात्तत्रापीष्यते। तस्मात्कालादिकर्मसद्भावादकर्मकत्वं कथम्। सकर्मकत्वे भावे लकारः कथमिति। उच्यते। द्विविधं कर्म, अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च। तत्र

द्रव्यकर्मान्तरङ्गम्, तेनैव च पूर्वं संबन्धः। बहिरङ्गं कालादिलक्षणं कर्म। यद् वक्ष्यते ।

शक्तिप्रमाण.......

इत्यादिश्लोकेन। तत्र सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यपदेशोऽन्तरङ्गेणैन न्याय्यः। तथा चोक्तमकर्मकाणामित्युच्यत इत्यादिना भाष्येण ।

एवं च लादिभिरप्यन्तरङ्गे भाव्यमित्यन्तरङ्गबहिरङ्गतामेवाह 'आधार' इति ।

गोदोहं स्वपिति। यावता कालेन गवां दोहः समाप्यत इति क्रोशादिः पुनः स्वकालपरिमाणेन क्रियान्तरं परिच्छिनत्ति। देशोऽपि कुतश्चिदवधेः प्राप्यमाणतया परिच्छिन्नकालस्वापादिविशेषहेतुरिति भिन्नाः कालादयः। एतेषां कालादीनां सर्वैरेवाकर्मकैः सकर्मकैश्चापि धातुभिर्योगे प्राकृतमेव कर्मत्वमुपजायत इति नैषां कर्मसंज्ञोपसंख्येयेत्यर्थः। तथा हि। न द्वितीयाविधानार्थमेव कर्मसंज्ञात्र, अपि तु लाद्यर्था अपि। तथा च

"कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे"(P.2.3.5)

इत्यत्र वार्त्तिकम्

"अत्यन्तसंयोगे कर्मवल्लाद्यर्थम्"(Va.onP.2.3.5)

इति। लकृत्यखलर्था अपि संज्ञाफलमिष्यन्त इत्यर्थः ।

अत्र क्रियान्तरस्य व्याप्तिलक्षणस्याप्यास्यादिधातुभिरङ्गीकृतत्वाद् व्याप्तिक्रियाविषयभावोपगमनेन मासादि प्राप्यं कर्मेप्सिततममेवेति प्राकृतमेवैतत् कर्म यथा घटं करोति शकटं करोतीति भाष्य उक्तम्। तथाहि, मासमास्ते, गोदोहमास्ते, क्रोशं स्वपिति, कुरुन् स्वपितीति व्यापनाङ्गमासनादि धातुभिरभिधत्ते मासं व्याप्यास्ते, मासमासनया व्याप्नोतीत्यर्थः। एवमन्यत्र यथायोगं योज्यम्। तद्यथा वलाहकाद्विद्योतते विद्युदिति निःसरणाङ्गे विद्योतने धातुर्वर्तते तथात्र प्राप्त्यङ्गेऽर्थे धातोर्वृत्तिः। क्रियान्तरमेवेदमन्तर्भूत व्याप्तिकं कालादिविषयम्। देवदत्तः कि करोति, आस्त इत्यत्र तु व्याप्तिरहिते धातुरासनमात्रे वर्तते। तदेतद् यथाह

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विताः ।।

पचति, पच्यते स्वयमेवेति तथात्र बोध्यम्। एवं चोपसंख्यानस्य प्रत्याख्यानादकर्मकग्रहणमनर्थकम्। सकर्मकाणामपि मासमोदनं पचतीत्यादौ मासादेर्व्याप्तिविषयत्वेन कर्मतासिद्धिः। मासमोदनपाकेन व्याप्नोतीत्यत्रार्थः। एतदर्थं चात्र सर्वग्रहणं व्याख्यातम्। कालादिकर्मणा पचत्यादीनां द्विकर्मकत्वेऽपि प्रधाने द्रव्यकर्मणि लादिविधिरुक्तः

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

इति। सत्यपि वास्यादीनां व्याप्तिक्रियान्तर्भावे कट आस्त इत्यादौ कटादेरासनया व्याप्तिर्नास्ति, अपि तु मासादिरेवासनादिक्रियापरिच्छेदायोपादीयमानो व्याप्यत इति तस्यैव कर्मता न तु कटादेरुपश्लिष्टमात्रस्याधिकरणस्येति सर्वं सुस्थम् ।। ६७ ।।

कथं पुनः कालादिकर्माप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानमित्याह--

आधारत्वमिव प्राप्तास्ते पुनर्द्रव्यकर्मसु।

कालादयो भिन्नकक्ष्यं यान्ति कर्मत्वमुत्तरम्।। ६८।।

(६५) कर्तृकर्मव्यवधानेनाधारः क्रियां धारयति यथा, एवं मासादिरपीत्याधारच्छायां भजते। तथा हि उदिते जुहोति, रात्रौ भुङ्क्ते इति प्रयोगः। क्रोशं शेते, 'कुरून् स्वपिति' इति च स्फुटमेवाधिकरणत्वमध्वदेशयोः कर्तृधारणात्। मासमोदनं पचतीत्यादौ द्रव्यकर्मविषये च द्रव्यकर्मधारणं स्फुटमेव। व्याप्तिविवक्षायां तु कर्मत्वमाधारभावस्यापगमनादिति इव शब्दः। यद्वा कर्तृकर्मव्यवधानेन यथाधारः क्रियायोगं भजते तथा द्रव्यकर्मव्यवधानेन कालादीत्युपमार्थः। द्रव्यकर्मणा च पूर्वं क्रियायोगः। तद्द्वारेण तु कालादिकर्मणेति भिन्ना कक्ष्या अवस्थास्य कर्मत्वस्य। तथा हि

शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्माद्विशिष्यते ।

क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा ।।

इत्युक्तम्। कठिनस्य हि पाक्यद्रव्यस्य चिरेण निष्पत्तिः, महापरिमाणस्य बहुसंख्याकस्य च विपरीतस्य त्वचिरेणेति द्रव्यकर्मापेक्षः कालादिविशेषः। एवं गोदोहं स्वपिति, इषुपातं पचतीत्यत्रापि वाच्यम्। कोशमधीते स्वाध्यायम्, कुरून् पञ्चालानधीते इत्यत्राध्ययनप्रचयापचयायत्ता- वध्वदेशयोर्वृद्धिह्रासाविति विप्रकृष्यते कालादिकर्म क्रियासंबन्धं प्रति द्रव्यकर्मापेक्षया। अत एवोत्तरकालभवमेतेषां कर्मत्वम्। समस्तसाधनसंबन्धे हि वृत्ते क्रियायाः परिच्छेदहेतवः कालादयोऽपेक्ष्यन्ते इति भिन्नकक्ष्यास्ते

'अकथितं च' (P.1.4.51)

इत्युत्तरेण योगेन कर्मसंज्ञां लभन्ते, नेप्सिततमत्वेन, ईप्साप्रकर्षाभावात्। दुह्यादिपरिगणने चाकथितसूत्रे

"कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् देशश्च। (Va.onP.1.4.51)

इत्यत्रैवोक्तम्। गुणप्रधानसन्निधौ च प्रधानमेव कार्येण युज्यत इति द्रव्यकर्मणि लादिविधिः। मासमोदनः पच्यते, पक्वः, पक्तव्यः, सुपचः क्रोशमधीतोऽनुवाक इत्याद्युदाहार्यम्। द्वितीया तु भिन्नशब्दोपादाना कालादिकर्मण्यपि भवति। एको हि लादिर्गुणप्रधानभूतं कर्मद्वयमशक्तोऽभिधातुमिति प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः। भिन्नरूपप्रातिपदिकद्वयात्तु विभक्तिरुत्पद्यमाना कर्मद्वयमपि प्रत्याययति ।

यतश्च कालादीनां सर्वधातुविषयं भिन्नकक्ष्यं च कर्मत्वम्,

अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तोऽद्रव्यैरकर्मकः ।

लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते ।। ६९ ।।

(६६) यत्रास्ति द्रव्यकर्म तत्र तदपेक्षया कालादिकर्मणोऽप्रधान्याल्लादिस्तत्र न भवति। यत्र तु द्रव्यकर्मं नास्ति तत्र कालादावेव कर्मणि लादिः। लग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाच्च। लकृत्यक्तखलर्थाः आस्यते मासः, आसितव्यः , आसितः स्वास इत्यादि। अकर्मकव्यपदेशश्च धातूना द्रव्यकर्मा-भावनिमित्तः, कालादिकर्मणः सर्वत्र संभवात्, संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणयोगात्, इति कालादिकर्म-संभवेऽप्यकर्मकव्यपदेशस्य द्रव्यकर्माभावनिमित्तस्याव्यावृत्तेर्भावे लकारः सिद्ध्यति, मासमास्यते भवतेत्यादि। मासमासितो देवदत्त इति चाकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः। गत्यादिसूत्रे चाकर्मकत्वाश्रया प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा सिद्धयति मासमासयति देवदत्तमित्यादौ। अत एव तत्र

"अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम्"(Va.onP.1.4.52)

"सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात्"(Va.onP.1.4.52)

इति वार्त्तिकार्थो न्यायसिद्धः। तथा च भाष्यम् ।

"न च केचित् कालभावाध्वभिरकर्मकाः। त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका इति। अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः। अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम्। न चैतत् कर्म क्वचिदपि न भवति ।"

(M.Bha.on P.1.4.52)

इति। परिहारत्रये को विशेषः। उच्यते। शब्दकर्माकर्मकाणामित्यत्र अविवक्षितकर्मका अकर्मका आश्रीयन्ते। एवं ह्यास्ते शेते इति क्रियामात्रविवक्षायां कालादिभिरप्यकर्मकत्वं संभवति। तथैव पचादीनामप्यविवक्षया कर्मसंबन्धेऽपाकृते अणि कर्तुर्णौ कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः। तस्माद्यस्यात्यन्तमसंबन्धः कर्मणा सोऽकर्मकः। स च यदि धात्वर्थ आश्रीयते तदा तस्य क्रियात्मनो विवक्षावशेन कर्मसंबन्धासंबन्धयोर्भेदे कालादिभिरप्यकर्मकत्वे वचनस्य चरितार्थत्वं भवेत्। तस्मादविद्यमानं कर्मास्येति धातुरन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते। गत्याद्यर्थत्वेनाणौ णाविति च तस्यैव विशेषणत्वेन प्रक्रमात्। अर्थद्वारके च धातोः कर्मयोगेऽयोगे च रूपस्याविशेषात् अकर्मकत्वं नोपपद्यते , कालादिकर्मभिः सर्वेषां धातूनामवियोगात्। एवं च विशेषणसामर्थ्याद् विशिष्टा एव धातवो द्रव्यकर्मसमन्वयरहिताः समाश्रीयन्ते। द्रव्यकर्मविषयेऽकर्मका इति पूर्वपरिहारार्थः। द्वितीये तु परिहारे वर्तिपदार्थस्य कर्मणः साक्षात् क्रियोपकारकत्वेनान्तरङ्गत्वं विशेषः समाश्रितः। तृतीये तु परिहारे भवति न भवतीत्यभिधानान्निषिध्यमानस्य संबन्धस्य विशेष आश्रीयते। येन कर्मणा कदाचित् संबन्धो भवति तेनैव द्रव्यकर्मणा अकर्मकाणाम्, न नित्यसंबद्धेन कालादिकर्मणेत्यर्थः। द्रव्यकर्मापेक्षत्वाच्च सकर्मकाकर्मकव्यपदेशस्य ।

"उदश्चरः सकर्मकात् "(P.1.3.53)

इत्यनेन मासमुच्चरति धूम इत्यात्मनेपदं न भवतीत्याहुः ।। ६९ ।।

न च कालादिकर्मैव भिन्नकक्ष्यम् ,अपि तु

सर्वं वाकथितं कर्म भिन्नकक्ष्यं प्रतीयते ।
धात्वर्थोद्देशभेदेन तन्नेप्सिततमं किल ।। ७० ।।

(६७) गां दोग्धि पयः, पौरवं गां याचते, गामवरुणद्धि व्रजम् , माणवकं पन्थानं पृच्छति, वृक्षमवचिनोति फलानि, इत्यादि सर्वमेवापादानादिविशेषकथाभिरकथितम्। द्रव्यकर्मापि गवादि पयःप्रभृतिप्रधानकर्मापेक्षयोपायभूतं नान्तरीयकत्वाद् भिन्नकक्ष्यम्। धात्वर्थस्य हि दोहादेः उद्देश एव भेदो विशेषः तेन हेतुना गवादीप्साप्रकर्षरहितम्। पयःप्रभृति किलोद्दिष्य धात्वर्थः प्रवृत्तः। तत्र तूपायभूता गवादयो नान्तरीयकाः। धात्वर्थेन वोद्देशो विषयीकरणं तस्य भेदः पूर्वापरकालजम्। पूर्वं हि धात्वर्थेन प्रधानं पयःप्रभृति विषयीकृतं पश्चान्निमित्तभूतं गवादि। धात्वर्थं वा दोहादिकमुद्दिश्य यस्माद् गवादयो भेदेनोपायत्वेन प्रवर्तन्ते, अतस्ते भिन्नकक्ष्याः। 'किल' इत्यस्मिन् पक्षेऽरुचिं सूचयति। तथा चाभिन्नमेव कर्मेति सिद्धन्तयिष्यति। ननु कालादीनां द्रव्यकर्मायत्तत्वाद् भवतु भिन्नकक्ष्यत्वम्, गवादौ तु विपर्ययात् कथमेतत्। तथा हि गवाद्यायत्तानि पयःप्रभृतीनि कर्माणि। तथा चोक्तम्—

"गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगः ।
मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्गव्येव यतते प्राक् ।
तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव संबन्धः ।।
गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक्, तस्माल्लादयस्तस्मिन् "
(M.Bha. on P.1.4.51)

इति। सत्यमेतत्। प्रधानाप्रधानकृतस्त्वत्र कक्ष्याभेदः ।। ७० ।।

तथा हि

प्रधानकर्म कथितं यत् क्रियायाः प्रयोजकम् ।
तत्सिद्धये क्रियायुक्तमन्यत्त्वकथितं स्मृतम् ।। ७१ ।।

(६८) यदुद्दिश्य फलभूतं क्रियाप्रवर्तने साधनानि सज्जीभवन्ति यदवाप्तावुदासते तदीप्साप्रकर्षगृहीतं प्रधानं कर्तुरीप्सिततममिति कर्मसंज्ञया प्रथममेव कथितम्। तच्च पयःप्रभृति तदर्थं तु यदनीप्सितमपि नान्तरीयकं क्रियया समन्वेति तदनवाप्तविशेषमकथितकर्माप्रधानत्वाद् भिन्नकक्ष्यमित्यर्थः। तद्यथा गवादि। एवमप्राधान्येऽपि चोपायत्वात् प्रथमं क्रियायोगे लादिविधौ निमित्तत्वाय कल्पते। अनपेक्षिते तु पयसि गौरेव प्रधानम्, क्षीरविच्छेदस्तु तस्य मा भूदित्येवमनर्थ्यपि क्षीरेण सम्प्रति गोसंस्कारार्थं दोहे प्रवर्तत इति ।

अपादानमुत्तराणि (Va.on P.1.4.1)
गां दोग्धि' (M.Bha. on the above)

इत्युदाहरणमुपपद्यते विप्रतिषेधेन। अन्यथाकथितकर्मत्वेऽपादानादिसंज्ञा प्राप्त्यभावात् कथं विप्रति-षेधोदाहरणमेतद्भवेत्। अपादानादिविशेषकथाभिरसंस्पृष्टं ह्यकथितं कर्म। तदेवं निमित्तनिमित्ति-भावेनावस्थितत्वाद् भिन्नकक्ष्यत्वे कथिताकथितयोः कर्मणोर्भेदादप्राप्ता गवादीनां कर्मसंज्ञा अकथितं च।

इत्यनेनारभ्यत इति स्थितम् ।। ७१ ।।

इदानीम्

"नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ।"(M.Bha. on P.1.4.51)

इति भाष्योक्तं व्याचष्टे ।

दुह्यादिवन्नयत्यादौ कर्मत्वमकथाश्रयम् ।
आख्यातानुपयोगे तु नियमाच्छेष इष्यते ।। ७२ ।।

(६९) अजां नयति ग्रामम्, एधान् वहति नगरम्, हरति भारं संवाहम्। गत्यर्थग्रहणेन गतिबुद्धीत्यादिना येषां द्विकर्मकत्वं ते लक्ष्यन्ते। 'तथैव च इत्यनेनानुक्तसमुच्चयार्थेन जयत्यादयो गृह्यन्ते, जयति शतं शतानीकम् स गर्गान् दण्डयति शतमिति। अत्रेप्साप्रकर्षयुक्तमजादिकर्म कथितं प्रधानं पयोवत्। ग्रामादि त्ववधिस्थानीयत्वात् गुणकर्म गवादिवदेव नान्तरीयकत्वादकथितकर्मैव द्रष्टव्यम् परिगणनलक्षणेन तु नियमेनाख्यातानुपयोगे कर्मसंज्ञया व्यावर्त्यते। नटस्य शृणोतीत्यादौ

नटादिरुपयोगे ह्याख्यातापादानमित्यनुपयोगे विशेषकथानाक्रान्तत्वाद् भवेदकथितकर्मेति परिगणन-लक्षणानियमाच्छेषोऽयं षष्ठीविषयः ।। ७२ ।।

तदेवं प्रधानेतरभावेन कर्मभाव उक्तः। केचित्तु प्रधानमेकमेवेदं कर्मेत्याहुः। तथाहि

अन्तर्भूतणिजर्थानां दुह्यादीनां णिजन्तवत् ।

सिद्धं पूर्वेण कर्मत्वं णिजन्तं नियमस्तथा ।। ७३ ।।

(७०) अन्तर्भूतो वाच्यतया णिचोऽर्थः प्रयोजकव्यापारः प्रैषलक्षणो येषां दुहियाचिप्रभृतीनां तेषां प्रयोगे गां दोग्धि पय इत्यादौ "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेनैव गवादीनामपि सिद्धा कर्मसंज्ञा। यथा "गमयति ग्रामं देवदत्तं यज्ञदत्तः" इत्यत्र णिजन्तविषये प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वादिति 'गतिबुद्धि' इति च नियमार्थं सूत्रं गम्यादीनामेव ण्यन्तानां प्रयोज्यः कर्म, नान्येषां पच्यादीनामित्यण्यन्तविषयेऽत्र न प्रवर्तते। तथा हि गौः पयः क्षरति, देवदत्तः तां क्षरन्तीं क्षारयति,इति दुहेरर्थः। तत्र क्षरणेनाप्यमानत्वात् पयः कर्म, क्षारणेनाप्यमानत्वाद् गौः। यद्यपि चार्थेन रूपेण पयः प्रधानभूतम् , उपायभूता तु गौः तथाप्याभिधेयकेन क्षरणोपसर्जनस्य क्षारणस्य शब्दार्थत्वाद् गौरेव प्रधानं कर्मेति तत्रैव लादयः, दुह्यते गौः, पयः दोग्धव्या, दुग्धा, सुदोहा, इति। "अप्रधाने दुहादीनाम्" इत्यार्थेन रूपेणाप्राधान्यमुच्यते यद्यप्यपायविवक्षां विना क्षारणं नोपपद्यते तथापि

"अपादानमुत्तराणि"(Va.on P.1.4.1)

इति कर्मसंज्ञैवात्र भवति परत्वात्। यदि ह्यकथितसूत्रेण कर्मसंज्ञात्रोच्येत तदापादानत्वात् कथितत्वेनासौ न स्यात्। पूर्वसूत्रेणैव तु कर्मसंज्ञायामुभयसंभवे परत्वाद् 'अपादानमुत्तराणि, "गां दोग्धि" इत्युक्तम्। तथा चात्रापादानविवक्षावर्णनमसमीचीनम्। एवं पौरवं गां याचते, दापयतीत्यर्थः। पौरवो गां ददाति, तं प्रयुङ्क्ते याचकः श्रद्धोत्पादनेन इति याचेर्ण्यर्थः प्रैषो वाच्यत्वेनान्तर्भूतः। याचनस्य गौः कर्म, प्रैषस्य तु पौरवः। गामवरुणद्धि व्रजम् इति प्रविशन्तीं प्रवेशयतीत्यर्थः। प्रवेशस्य तु व्रजः कर्म प्रैषस्य तु गौः। यदा तु स्थापयतीत्यर्थः तदा व्रजस्याधिकरणता, उभयसंज्ञाप्रसङ्गे तु परत्वात् कर्मसंज्ञोक्ता, अधिकरणं कर्म गेहं प्रविशतीति प्रवेशोपसर्जनमत्र स्थानमर्थः गेहं प्रवेशनेन व्याप्य तिष्ठतीति। निमित्तनिमित्तिभावेन प्रवेशस्थाने प्रतीयेते। तत्र प्रवेशापेक्षया कर्म स्थानापेक्षयाधिकरणमित्युभयप्राप्तौ परत्वात्कर्मोदाहृतम्। माणवकं पन्थानं पृच्छति इति आचष्टे पन्थानं माणवकः, तं प्रयुङ्क्ते आख्यापयतीत्यर्थः। आचिख्यासति वा माणवकः, तं प्रयुङ्क्ते आचिख्यापयिषतीत्यर्थः। एवं पौरवो गां दित्सति, तं प्रयुङ्क्ते याचक इत्यप्यर्थोऽवगम्यते। एवं भिक्षेरप्यर्थो वेदितव्यः। वृक्षमवचिनोति फलानि, मुञ्चति वृक्षः फलानि , तं मोचयतीत्यर्थः। अपायविवक्षायामपि 'अपादानमुत्तराणि' इति कर्मसंज्ञैवात्र। माणवकं धर्मं ब्रूते, प्रतिपादयतीत्यर्थः।

तत्र प्रतिपत्तेर्धर्मः कर्म, प्रैषस्य तु माणवकः। 'माणवकमनुशास्ति धर्मम्' इति। शिक्षते धर्मं माणवकः, तं शिक्षयतीत्यर्थः। कर्मणाभिप्रेयमाणस्य तु माणवकस्यात्र संप्रदानसंज्ञा न भवति। ददाति कर्मत्वाभावात् सामान्येन तु भाष्यकारमतेन संप्रदानसंज्ञायां प्रधानव्यापारविषयया कर्मसंज्ञयात्र संप्रदानसंज्ञा बाध्यत इति वक्तव्यम्। यद्वा कर्तुर्यदीप्सिततमं कर्म तेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानस्य संप्रदानत्वम्। यथोपाध्यायाय गां ददातीति। गौर्हि दातुर्वल्लभा। तत एव गुणवते दीयते। धर्मस्तु

कर्तुर्नाभिमतः , पूर्वमेव सिद्धेः। तेन तु माणवकोऽनुग्रहीतुमभिप्रेत इति प्रयोज्यस्यात्रोप्सिततमं कर्म, न प्रयोजकस्येति न संप्रदानसंज्ञाया विषयोऽयमित्यन्ये। एवं नयत्यादावपि पूर्वसूत्रेणैव कर्मत्वम्। अजां नयति ग्रामम्, प्रापयतीत्यर्थः। प्रापणेन प्रधानेन संबद्धाजा प्रधानं कर्मेति

"प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" (Va. on P.1.4.51)

इति न्यायसिद्धम्, अजा नीयते ग्रामम्, नेतव्या नीता, सुनयेति। एवमन्यत्रापि यतायोगमुदाहार्यम्। सत्यपि चात्र ण्यर्थान्तर्भावे गत्यादिनियमेन प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा न व्यावर्त्यते सजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य, अन्यत्र ण्यन्त एव तेन निवारणात्। अत्र च प्रैषो ण्यर्थो धातुनैव स्वीकृत इति णिच् न भवति ।। ७३ ।।

ननु च वास्तवेन रूपेण पय आदेः प्राधान्यात्तस्यैवेप्सिततमत्वं न्याय्यम्, न तु गवादेः प्रतीयमानोपसर्जनभूतक्रियापेक्षमीप्सिततमत्वं युज्यते प्रदानसन्निधाने गुणस्येप्साप्रकर्षविषयत्वाभावात्। न च कारकप्रकरणे

'साधकतमं करणम्' (P.1.4.42)

इति तमब्ग्रहणात् प्रकर्षो न विवक्ष्यते इति शक्यते तत्र वक्तुम्, 'ईप्सिततमम्' इति साक्षात् प्रकर्षविवक्षार्थं तमप्श्रुतेरुपादानात्। लिङ्गस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वम्। गङ्गायां घोष इत्यादावधिकरणसंज्ञा यथा स्यादिति। श्रुत्या हि लिङ्गबाधा। 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वं पूर्वं बलीयोऽर्थविप्रकर्षादिति न्यायविद्भिरुक्तत्वात् कथं गवादेः पूर्वेण कर्मसंज्ञेत्याशङ्क्याह---

करणस्य स्वकक्ष्यायां न प्रकर्षाश्रयो यथा ।
कर्मणोऽपि स्वकक्ष्यायां न स्यादतिशयस्तथा ।। ७४ ।।

(७१) यथा कारकान्तरापेक्षया लब्धातिशयस्य करणसंज्ञायां सजातीयकरणान्तरापेक्षया प्रकर्षो नाश्रीयते, येन सर्वस्यैव करणकार्यं प्रवर्तते, अश्वेन पथा दीपिकया याति, पादाभ्यां पथा व्रजति, बलेन पादेनादत्त इति। अन्यथा अश्वादेरेव प्रकृष्टतमस्य भवेदिति। तथा कर्मणोऽपि। करणादीनामपि क्रियायामुपयोगादीप्सिततमत्वमिति कारकान्तरपेक्षयासादितेप्साप्रकर्षविषयभावस्य कर्मान्तरापेक्षया तदतिशयो नाश्रीयते इति सिद्धा निमित्तनिमित्तिभाववस्थितस्यापि सर्वस्य कर्मणः पूर्वेणैव योगेन कर्मसंज्ञेति नास्त्यकथितकर्मेत्येकीयमतेनोपन्यासः ।। ७४ ।।

एतत्तु न युक्तमित्याह ।

कर्मणस्त्वाप्तुमिष्टत्व आश्रितेऽतिशयो यतः ।
आश्रीयते ततोऽत्यन्तं भेदः पूर्वेण कर्मणा ।। ७५ ।।

(७२) इह साधनभावस्य सर्वकारकविषयत्वाद् युक्तं यत्कारकान्तरापेक्षया लब्धातिशयसाधनभावं करणं स्वकक्ष्यागतं प्रकर्षं नाद्रियेत। कर्म त्वीप्साप्रकर्षभावं कारकान्तरापेक्षया प्रतिपत्तुमसमर्थम्। न हि कारकान्तराणीप्सितानि। कर्त्रा क्रियया यदाप्तव्यं तदीप्सितम्। कारकान्तराणि तु क्रियायै करणादीन्याप्तव्यानि, न तु क्रियया। तस्मात्तुल्यजातीयापेक्षत्वादतिशयस्य कर्मण आप्तुमिष्टतमत्वम् ईप्सितमित्येवमाप्तुमभिप्रेतत्वे आश्रीयते। तमप उपादानादतिशयो यस्मादङ्गीक्रियते

तस्मादीप्सितार्थान्तरापेक्ष एवासौ प्रकर्षोऽभ्युपगन्तव्य इति स्वकक्ष्यागत एव सः। तथा च पयःप्रभृति गवादीप्सितापेक्षया प्रकष्टमीप्सितं पूर्वयोगस्य विषयो गवादेस्तु पूर्वेणासिद्धायां कर्मसंज्ञायामकथितमित्यनेन सिद्धिरित्येष एव पक्षो न्याय्यः। ततश्चभिन्नकक्ष्यं कर्मद्वयमेव तत्। स्वकक्ष्यापेक्षेऽनाश्रिते तु कर्मणः प्रकर्षे तमप्श्रुतिरनर्थिका स्यात्। तथा चेप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञायां

'वारणार्थानामीप्सितः'(P.1.4.27)

इत्यत्र यवेभ्यो गां वारयति, कूपादन्धं वारयति, अग्नेर्माणवकं वारयतीत्युदाहरणं न स्यात्। यवोदरपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गात्। ततश्चैतत् सूत्रं निर्विषयं भवेदिति विषयविभागार्थं कर्मापादानयोः स्वकक्ष्यागतः कर्मणोऽतिशयः सिद्धान्तितः। तथा च वार्तिकम्---

"वारणार्थानां कर्मानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्" (Va. on P.1.4.27)

भाष्यमपि। यत्तु कथितं पुरस्ताद् ईप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थमीप्सिततमग्रहणम् इति वारणार्थानामित्यनेन कथितमिति 'अकथितं च' इत्यनेनान्धादेरीप्सितेन कूपादिना युक्तस्य कर्मसंज्ञा न सिद्ध्यतीति 'ईप्सिततमम्' इत्यनेन सिद्ध्यतीत्यर्थः। यत्पुरनीप्सितमात्रमपादानादिसंज्ञाभिरकथितं तस्याकथितसूत्रेण गवादेः कर्मसंज्ञेति भाष्येऽभिहितम्। ईप्सितमेव तु यत् स्यात् तस्य भविष्यत्यकथितेनेति ।। ७५ ।।

यत् पुनरेतदुक्तं दुह्यादीनां णिजन्तवत् सिद्धं पूर्वेण कर्मत्वमिति तत्राप्याह ।

णिजन्ते च यथा कर्ता सक्रियः सन् प्रयुज्यते ।
नयत्यादौ तथा कर्ता निष्क्रियोऽपि प्रयुज्यते ।। ७६ ।।

(७३) गमयति ग्रामं देवदत्तमित्यादौ णिजन्ते प्रकृतिप्रत्ययवाच्ये द्वे क्रिये भिन्ने प्रतीयेते इति तदपेक्षं द्वयोः कर्मत्वं युज्यते। गां दोग्धि पय इत्यादौ तु प्रकृतिवाच्यैकैव क्रियेति कथं कर्मद्वययोगः। न चाप्यन्तर्भूतणिजर्थत्वेन तदुपपत्तिः। णिजर्थस्यात्रायोगात्। प्रैषो हि णिजर्थः। स च प्रवृत्तक्रियस्य सव्यापारस्य कर्तुरुपपद्यते। तथा हि तस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो हेतुः तद्व्यापारो णिजुक्तः। अत एवाप्रवृत्तक्रियाणां करणादीनां प्रयोजकस्य स्वतन्त्रस्य कर्तुर्हेतुसंज्ञा न भवति। तदेवं गवादेर्निष्क्रियत्वान्न तद्व्यापारेणाप्यमानत्वात् पय आदेः कर्मता, अपि तु दोहेन देवदत्त व्यापारेणैव गोपयसोर्द्वयोरपि आप्यमानत्वमित्यतिशययोगात् पय आदेरेव पूर्वेण कर्मत्वम्, गवादेस्त्वकथितमित्यनेनारभ्यते ।। ७६ ।।

ननु च यथा गच्छन्तं संप्रयुक्ते गमयतीति प्रयोगः तथा क्षरन्तीं क्षारयति दोग्धि इत्यर्थ इत्याशङ्क्याह ।

भेदवाक्यं तु यत् ण्यन्ते नीदुहिप्रकृतौ च यत् ।
शब्दान्तरत्वान्नैवास्ति संस्पर्शस्तस्य धातुना ।। ७७ ।।

(७४) गच्छन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यादिना गमयतीत्यादौ ण्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विभागप्रदर्शनाय यद् वाक्यम्, ग्रामं प्राप्नुवन्तीमजां प्रयुङ्क्ते , क्षरन्तीं गां प्रयुङ्क्ते इत्यादि च नयति दोग्धि इत्यादौ प्रकृतिविषये प्रकृत्यर्थप्रदर्शकं वाक्यं तत्सर्वं गमयतीत्यादेर्ण्यन्तात् नयति, दोग्धि इत्यादेश्च प्रयोगाच्छब्दान्तरं भिन्नार्थमेव। न ह्येषोऽत्र धात्वर्थः परमार्थतः, अदूरविप्रकर्षेणार्थमात्रकथनमेतत्। यथा राजपुरुषादौ

राज्ञः पुरुष इत्यादि। तथा हि गच्छन्तं प्रयुङ्क्त इत्यादौ वाक्ये प्रयोज्यकर्तुर्निदर्शनं गमयतीत्यादौ ण्यन्ते प्रयोज्यक्रियामात्रं प्रतीयते। प्रयोज्यस्तु स्वशब्दोपादानो देवदत्तमिति। यत्र चैतद् भेदवाक्यं विदूरं ण्यन्ते तत्र नयत्यादीनां सुतरां विदूरता। न ह्यत्र वाक्यार्थो धातूपादानः कश्चित्। अतस्तस्य वाक्यस्य वाक्यार्थस्य वा दुहादिधातुना नास्ति संबन्धः। तस्मान्नात्र ण्यर्थान्तर्भाव इति क्रियाद्वयाश्रयेणापि कर्मविशेषसमर्थनमसमीचीनम्। तदेवमेकैवेयं विलक्षणा कर्मद्वयविषया क्रियेति

सर्वं चाकथितं कर्म भिन्नकक्ष्यं प्रतीयते ।
धात्वर्थोद्देशभेदेन तन्नेप्सिततमं किल ।।

इत्येष पक्षोऽवस्थापितः। अप्राधान्येऽपि चाकथितकर्मणोऽन्तरङ्गत्वात् प्रथमं क्रियायोगाल्लादि-विधिरुक्तः। नयत्यादौ तु प्राधान्यमजादेरिति तत्रैव लादयः। ण्यन्ते तु ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनाप्य-मानत्वात् कर्तैव प्रधानं कर्मेति तत्रैव लादयः। ततश्च

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ।।

इति न्यायसिद्धमिदमुदाहृतम् ।। ७७ ।।

इदानीं सिद्धान्तमुद्घाटयति ।

यथैवैकमपादानं शास्त्रे भेदेन दर्शितम् ।
तथैकमेव कर्मापि भेदेन प्रतिपादितम् ।। ७८ ।।

(७५) ध्रुवमपाये (P.1.4.24)

इत्यनेनैव सर्वत्रापादानसंज्ञा भाष्येऽपि प्रतिपादिता। भीत्रार्थादिविषयेऽपि बौद्धापायस्य भावात्। अबुधबोधनार्थं हि

'भीत्रार्थानाम्' (P.1.4.25)

इत्यादिना भेदेन कथनम्। तथा च वक्ष्यति ।

निर्धारणे विभक्ते यो भीत्रार्थानां च यो विधिः ।
उपात्तापेक्षितापायः सोऽबुधप्रतिपत्तये ।।

इति। एवं कर्मापीप्सिततममेकमेव, कर्तुः क्रिययाप्यमानत्वस्य सर्वत्र भावात्। मन्दबु□ चनुग्रहाय तूत्तरसूत्रप्रपञ्च इति कारिकार्थः। यद्यपि च पयःप्रभृत्यर्थं गवादेरुपादानं तथाप्यस्त्येव धात्वर्थेन तस्याप्यमानत्वम्। तद्यथा तण्डुलानोदनं पचतीति। अक्ष तण्डुलानां विक्लित्तिविशिष्टा हि विक्लेदना पचेरर्थः। तत्र विक्लित्त्याख्यगुणद्वारेण तण्डुला अपि कर्म विक्लेदनस्य, साक्षात्त्वोदनम्। तण्डुलान् विक्लेदयनोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः। इत्थं च गुणप्रधानभूतैकधातुवाच्यक्रियाभेदाश्रयेणात्र यथा कर्मभेदः तता क्षरणोपसर्जनक्षारणार्थतायां दुहेर्गोपयसी सममेव कर्मभावमनुभवतः। तथा च ण्यर्थान्तर्भावोऽपि युक्तः। ण्यन्तेऽपि प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यान्निष्क्रियत्वं स्वतन्त्रस्य। न ह्यत्र णिच् क्रियते येन

सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः ।

इति न्यायोऽनुवर्ण्येत। धातुवाच्यस्तु ण्यर्थः। तद्यथा साधयतीति ण्यर्थः पचतिवाच्यः, भेदवाक्यं तु

भवत्यदूरविप्रकृष्टं भिन्नार्थमत्यन्तविशेषापेक्षया। सामान्यापेक्षया त्वेकार्थमेव राजपुरुषवृत्तिवाक्यवत्। तथा च प्रतीयत एवैतद्वाक्यार्थोऽत्र प्रयोगे। न चापि गवादीनां निष्क्रियत्वं न्याय्यं क्रियासमवायभावे कारकत्वाभावात्। आरभ्यमाणेऽप्यकथितयोगे कर्मसंज्ञा न स्यात्। प्राक् प्रयोगान्निष्क्रियत्वमिति चेत् ण्यन्तेऽपि समानमेतत्। यथा च तत्र संभावितक्रियस्य कर्तुः प्रयोजक इति तद्व्यापारोपपत्तिः तथात्रेति न किंचिदवद्यम्। तमब्ग्रहणस्य च प्रत्याख्यानादीप्साप्रकर्षानाश्रयणम्। यत्तु तमब्ग्रहण- स्योदाहरणं 'दध्ना भुञ्जीय' इति तत्र समकक्ष्यतया दध्योदनयोरीप्सितत्वे तमब्ग्रहणमकिंचित्करम्। संस्कारकत्वे हि दध्नस्तत्संस्कृतस्यौदनस्यैवेप्सिततमत्वमिति नास्त्येतदुदाहरणम्। तथा च भाष्यम्।

"तस्याप्योदन एवेप्सितः, न तु गुणेष्वस्यादरः" (M.Bha. on P.1.4.49)

इति। यदपि कर्मापादानयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थं तमब्ग्रहणमित्युक्तं तत्रापि वारणार्थानां वारयितव्यानां वारणमर्थवन्त इति वारणयोग्यानां यदीप्सितं तदपादानमित्येवं व्याख्यानाददोषः। तथा हि वारयितव्याः प्रतिषेद्धव्याः गवादयः; तेषामीप्सिता यवादय एवापादानम्। तदेवमीप्सितमेव सर्वं कर्म। इत्थं च दुह्याद्युदाहरणार्थं न परिगणनमेतत्। नटस्य शृणोतीत्यादौ नटादि शृणोतिक्रियायाः निमित्तमात्रं न तु तयेप्सितत्वेन विवक्ष्यत इति कर्मसंज्ञाभावः। शृणोतिक्रियायां च सव्यापारो नटः कारकमुपयोगग्रहणादपादानसंज्ञाया व्युदस्यते। न चान्या संज्ञास्य विहितेति शेषोऽयं षष्ठीविषयः। हेतुतृतीयायास्त्वयमविषयः

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्ते हेतुरिष्यते ।
द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।।

इति वचनात् ।। ७८ ।।

ननु निर्वर्त्यादिभेदः कर्मणोऽभिहित इति कथमेकमेव कर्मेत्याशङ्क्याह ।

निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः ।
क्रियाणामेव साध्यत्वात् सिद्धरूपोऽभिधीयते ।। ७९ ।।

(७६) इह साधनाश्रयः शक्त्याधारो निष्पन्नरूपो नामपदैरुच्यते। आख्यातपदैस्तु साध्यस्वभावः क्रियात्मार्थोऽभिधीयत इति क्रियाद्रव्ययोः सिद्धसाध्यास्वभावरूपं लक्षणं शब्दप्रतिपाद्येन तद्रूपेण कथ्यते। यद् भाष्यम्---

"क्रिया चैव हि भाव्यते, स्वभावसिद्धं द्रव्यम्" (M.Bha.on P.1.3.1)

इति। तथा च कटं करोति, तण्डुलानोदनं पचति, सूर्यं पश्यति इति नामपदैः कर्म शक्त्याधारम-विलक्षणं सिद्धतया प्रत्याय्यत इति नास्ति तस्य स्वरूपभेदः स्वगतः। क्रियार्थत्वाच्च वस्तुतः साधानानां क्रियाधर्मेण व्यपदेशः। निर्वृत्तिविपरिणतिप्राप्तिलक्षणा हि क्रियाः स्वसामर्थ्यायत्तमुपकारं कर्मणि दर्शयन्त्यो विभिन्नव्यपदेशनिमित्ततामासादयन्ति। एवं च कृत्वा शाब्देन रूपेण सिद्धत्वात् कर्मणः साधनमावोऽप्युपपद्यते। क्रियाविशेषावेशितव्यापदेशभेदानाश्रये तु क्रियाविषयकारकनिमित्त-तयेप्सितमित्येव सामान्याख्यया सर्वं कर्म कथ्यत इति सिद्धम् ।। ७९ ।।

गतमदः। इह कथमीप्सितत्वम्, 'विषं भक्षयति', 'चोरान् पश्यति ' इत्याशङ्क्याह ।

अहितेषु यथा लौल्यात् कर्तुरिच्छोपजायते ।

विषादिषु भयादिभ्यस्तथैवासौ प्रवर्तते ।। ८० ।।

(७७) वाय्वादिधातुवैषम्यनिमित्तेषु यथाऽऽतुरस्य हितमिति भोजननियमासहिष्णोरभिलाषो भवति तथा स्वाम्यादिभयपरिपीडितस्य क्षेत्रियव्याधिदुःखार्तस्य वा परं विषभक्षणमेव ज्याय इति मन्यमानस्य भवति विषं भक्षणेनेप्सितमिति

तथायुक्तं चानीप्सितम्। (P.1.4.50)

इत्येतदपि कर्म पूर्वेणैव सिद्धम्। तदाह भाष्यकारः ।

"य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्ष णमेव ज्यायो मन्यते ।"

(M.Bha.on P.1.4.50)

इति। 'लौल्यात् ' इति। न प्रेक्षापूर्वकारिताघटिता सर्वत्रेप्सा, अपि तु प्रकारान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः। भक्षणक्रियाविषयभावापत्तिरेवात्रेप्सितत्वं तथायुक्तग्रह णादेवावसीयते। सूत्रारंभेऽपि परोपहितं चाविज्ञातविषभावं भक्ष्यमाणीप्सितमेव विषम्। एवं दृशिक्रियया चोरादीप्सितमेव। यदीप्सितादन्यन्नैवेप्सितं नानीप्सितं वृक्षमूलादि तदपि पूर्वमनभिसंहितमपि तदानीमनुपसर्पणवेलायामीप्सितमेव, अन्यथोपसर्पणक्रियाविषयभावमेव नोपेयात्। तमब्ग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति श्रमापनोदनार्थं ग्रामगमनेऽप्यन्तरा वृक्षमूलोपसर्पणमपि संहितमिति सिद्ध्यतीप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञा पूर्वेणैव। संज्ञान्तरपूर्वकमपि कर्मेप्सितमित्येव सामान्यलक्षणेन सिद्धम्। ग्राममधिशेते, नगरमुपतिष्ठति, इत्यादावुपसर्गसंबन्धे सकर्मकत्वाद्धातूनां परत्वात् कर्मसंज्ञायामधिकरणं कर्म गेहं प्रविशतीत्युक्तम्। अनुपसर्गत्वेऽधिकरणसंज्ञा भवति। अक्षान् दीव्यति' इति विजिगीषोपसर्जनपातनवचने दीव्यतावीप्सितत्वमक्षाणाम्, क्रीडार्थत्वे तु 'अक्षैर्दीव्यति' इति करणताक्षाणामित्युभयसिद्धौ समावेशार्थं सूत्रम्---

'दिवः कर्म च ' (P.1.4.43)

इति। तदुक्तं वार्तिके

'गतिदिविहेतुमत्सु च ग्रहणम्'

इति। असति समावेशार्थे सूत्रे कर्मसंज्ञाया अवकाशो 'मनसा दीव्यति' इति। मनसादेव इति कर्मण्यण्प्रत्ययः। करणसंज्ञायास्तु देवनोऽक्ष इति करणे ल्युडिति परत्वाद् द्वितीयां बाधित्वा तृतीयैव स्यात् ।

'मनसस्तृतीयायाः'(P. 6.3.4)

इत्यलुकि, करणसंज्ञाया अप्यवकाशो मनसादेव इत्येतदेवोदाहरणम्। सूत्रारंभे तु चकारसहिते संज्ञाद्वयसमावेशान्यथानुपपत्त्या द्वितीयापि सिद्धयति। एवं कुधद्रुहोरप्यनुपसर्गयोः सम्प्रदानता उपसृष्टयोस्तु परत्वात् कर्मतेत्येवं जातीयमेव कर्म प्रागेव प्रतिपादितमस्माभिः पुनरपि स्मारितम् ।।८० ।।

गतमेतत्। इदमिदानीं चिन्त्यते। इह कर्मद्वययोगे प्राधान्यमार्थमाश्रित्य प्रधाने लादिरुक्तः। द्वितीया तु प्रातिपदिकद्वयादप्युत्पद्यत इति तत्र गुणप्रधानभूतक्रियाद्वयविषयायामपि कर्मशक्तावेकस्या लादिनोक्तत्वेऽपरशक्त्यभिधानाय द्वितीया कस्मान्नोत्पद्यत इत्याशङ्क्याह ।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ।। ८१ ।।

(७८) इहार्थानामेकवाक्योपात्तानां समन्वयो भवति। तत्र द्वयोः प्रधानयोः समत्वान् मिथोऽङ्गाङ्गिभावो नोपपद्यते, नापि द्वयोर्गुणयोः

"गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यात्" (Mi.Su.3.1.12.22)

इति। गुणप्रधानभावेन तु समन्वयोपपत्तावेकवाक्यता भवतीत्याह---

'प्रधानेतरयोर्यत्र'

इति ।। ८१ ।।

तत्र प्रधानानुयायित्वाद् गुणानामप्रधानक्रियाविषयकर्मशक्त्यभिधाने द्रव्यस्य गुणक्रियाविषयाप्यभिहितवत् प्रकाश्यत इति प्रधानानुरोधं सामान्येनोक्तं व्याख्यातुमाह ।

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रकाशते ।। ८२ ।।

(७९) प्रधानक्रियावाचिनो धातोरुत्पन्नेन प्रत्ययेन लादिना यदा प्रधानक्रियाविषया कर्मशक्तिः प्रत्याय्यते तदा गुणक्रियाविषयापि साक्षाद् अनुक्तापि तद्वत् प्रकाशते इतीयमनुवृत्तिर्व्याख्याता। अत्रोदाहरणमाह।

पचावनुक्तं यत्कर्म क्त्वान्ते भावाभिधायिनि ।
भुजौ शक्त्यन्तरेऽप्युक्ते तत्तद्धर्मः प्रकाशते ।। ८३ ।।

(८०) 'पक्त्वौदनो भुज्यते' इत्युदाहरणम्। अत्र क्त्वाप्रत्ययस्य तुमर्थग्रहणानुवृत्या भाष्यकारमतेन भावे विधानम्। वार्तिककारो हि

'आ च तुमुनः समानाधिकरणे' (Va. on P.3.4.26)

इति पपाठ। यथावकाशं

'शकधृषः.....'(P.3.4.65)

इत्यादिसूत्रविधीयमानाद् आ तुमुन्प्रत्ययादनुप्रयोगधातुना समानाभिधेया णमुलादयः प्रत्यया वक्तव्या इति वार्तिकार्थः। तेन 'स्वादुंकारं भुज्यते यवागूर्देवदत्तेन इति णमुला कर्माभिधानाद्यवागूशब्दाद् द्वितीया न भवति। देवदत्तशब्दाच्च तृतीया भवति। अन्यथा कृतत्वात् कर्तरि णमुलुत्पत्तौ देवदत्तशब्दात्तृतीया न स्यात्। अनेनैव न्यायेन 'पक्त्वौदनो भुज्यते' इत्यत्रापि क्त्वाप्रत्ययो 'भुज्यते' इत्यनुप्रयोगधातुना समानाभिधेये कर्मण्येवोत्पद्यत इति नास्ति कस्याश्चिदपि शक्तेरनभिधानमिति वार्तिककारमतेनेदमुच्यते। भाष्यकारस्तु 'पक्त्वौदनं गम्यते ग्रामः " इत्यत्रानेन न्यायेन द्वितीया न स्यादिति वार्तिकं प्रत्याचष्टे। तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या णमुलादीनां भावे विधानं मन्यते। तुमर्थो हि भावः। कृत्त्वात्कर्तरि सिद्धे सेक्त्वाप्रभृतीनां तुमर्थ इति वचनात् कर्तुरपकर्षः। न चान्यस्तुमुनोऽर्थो निर्दिष्ट इत्यनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वस्याः प्रकृतेरर्थो भावः सिद्धः। एवं क्त्वान्ते 'पक्त्वा' इत्यस्मिन् भाववाचिनि पचिक्रियाविषयौदनस्य कर्मशक्तिरनुक्ता। भुजिक्रियाविषयायां कर्मशक्तौ लेनाभिहितायां तथैव तद्धर्मः तस्य प्रधानस्यैव धर्मः प्रत्यायितत्वलक्षणो यस्य तद्धर्मः प्रकाशते इति द्वितीया न भवत्योदनात्। 'पक्त्वौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र पचिक्रियापेक्षादेव देवदत्तात् कर्तुस्तृतीयाप्यस्मान्न्यायान्न

भवति। पक्वौदनं गम्यते ग्राम इत्यत्र तु गमिप्रत्ययेनौदनगता कर्मशक्तिर्नाभिहितेति भवति द्वितीया। यद्यपि च साधनैकार्थसमवेतायां संख्यायां भुज्यत इति विभक्तिरुत्पद्यते तथापि पचिविषयकर्मोपाधिसंख्यानभिधानाद् भवेद् द्वितीयेति न्यायोऽयमुद्घोष्यते। एकत्वादिष्वपि हि विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयोऽङ्गत्वेनापेक्षणीयाः ।। ८३ ।।

उदाहरणान्तरमाह ।

इषेश्च गमिसंस्पर्शाद् ग्रामे यो लो विधीयते।
तत्रेषिणैव निर्भोगः क्रियते गतिकर्मणः ।। ८४ ।।

(८१) 'इष्यते ग्रामो गन्तुम्' इत्युदाहरणम्। अत्रेषेरुभे कर्मणी, गमेर्ग्राम एवेति ग्रामस्येषिविषयायां कर्मशक्तावभिहितायां ग्रामविषयापि तद्वत् प्रकाशते। तत्र गमनार्थमेषणम्। तथा च क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमुन्निति फलभूतात्र गमिक्रिया प्रधानं नेषिरिति शङ्कामुदाहरणान्तरमिदम्। आख्यातपदवाच्ये ह्यर्थे निर्वर्त्यत्वात् प्रधानता वर्तते। पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र त्वार्थमपि प्राधान्यमस्ति। पाकस्य भोजनार्थत्वात्। 'गामिसंस्पर्शाद्' इति। इषेर्द्रव्यान्तरसंबन्धः क्रियान्तरमुखेनैव सर्वदा भवति। तदिह दर्शनादिमुखेन ग्रामे इच्छा, अपि त्वेकवाक्योपात्तगमिद्वारेणेत्यर्थः। निर्भोगः चर्वणम्, आख्यानम्, इति यावत्। 'इषिणैव' इति। इषिप्रत्ययेन लकारेण कर्मणि विहितेन। तन्त्रेण हि शक्तिद्वयमप्यभिदधाति प्रत्यय इति वाक्यपदीये निर्णीतम् ।। ८४ ।।

मतान्तरेणाप्यत्रोपपत्तिमाह ।

पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र केषांचिन्न व्यपेक्षते।
ओदनं पचतिः सोऽसावनुमानात् प्रतीयते ।। ८५ ।।

(८२) केषांचिन्मतेऽत्र वाक्ये पचिक्रियौदनं नापेक्षते। प्रथमान्तस्यौदनस्य पक्त्वेति संबन्धाभावात्। भुज्यते इत्यनेनैव संबन्धो भवत्योदनस्येत्येकैव कर्मशक्तिः, सा चाभिहितेति क्वेदमुपतिष्ठते प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत् प्रकाशत इति। यदि तर्हि पचिनौदनस्यासंबन्धः पक्त्वान्यत् किंचिदोदनो भुज्यत इत्यर्थः स्यात्। तथा च विवक्षितमोदनपाकस्य भुज्यङ्गत्वं न प्रतीयेतेत्याशङ्क्याह 'सोऽसावनुमानात् प्रतीयते' इति। स इति परामृष्टस्यौदनस्य बुद्ध्या साक्षात्कृतस्यासाविति प्रत्यक्षानुकारेण प्रतिनिर्देशः। साक्षात्पचिसमन्वयायोग्योऽप्योदनः सामर्थ्यात् पचेरपेक्षणीयत्वेन प्रतीयते। किं सामर्थ्यमिति चेत् एकवाक्यत्वमिति ब्रूमः। श्रुतसंबन्धो ह्यश्रुतसंबन्धपरिकल्पनाल्लघुः। एतच्च सत्येव गुणप्रधानभावे नान्यथेति पूर्वोक्त एव न्यायोऽत्राश्रयणीयः, इति पूर्वोक्तमेव दर्शनं न्याय्यम्। अत एवारुच्यान्यमतत्वेनोपन्यासः किल। भुजिः पाकमपेक्षत इति सन्निहितेनैवाकाङ्क्षा पूरयितव्या। पाकस्य भुज्यपेक्षया पूर्वकालस्येति गुणप्रधानभावोपपत्तावेकवाक्यतोपपत्तिः ।। ८५ ।।

न केवलं कर्माख्यकारकविषयोऽयं न्यायः, यावत् कारकान्तरेऽपीति व्याप्त्यर्थमुदाहरणान्तरमाह।

तत्राभिनिविशौ कर्म यत्तिङन्तेऽभिधीयते ।
क्त्वान्तेऽधिकरणत्वेऽपि न तत्रेच्छन्ति सप्तमीम् ।। ८६ ।।

(८३) 'भुक्त्वा नगरोऽभिनिविश्यते' इत्यत्राभिनिविशश्चेति नगरस्याभिनिविशेराधारस्य कर्मसंज्ञायां तिङ्न्तेरऽभिनिविश्यत इत्यत्र प्रधानभूते विषयेऽभिहिता कर्मशक्तिः। भुक्त्वेति क्त्वान्तविषयेऽधिकरणशक्तिरपि गुणत्वात् स्वकार्यं सप्तमीविभक्तिलक्षणं न प्रयुङ्क्ते। सप्तम्या ह्यत्र प्रधानक्रियाविषया कर्मशक्तिर्न प्रतीयेतेति प्रधानोपरोधो गुणेन कृतः स्यात्। न चैष न्याय्यः। प्रधानानुयापित्वाद् गुणानां प्रधानविरोधिनि स्वकार्ये उदासत एव। प्राधान्यं च सर्वत्र तिङ्न्तार्थस्य शाब्दव्यवहारविश्रान्तिस्थानस्य वाक्यार्थभूतस्य। अनेनैव न्यायेन नगरेऽभिनिविश्य भुङ्क्ते इत्यत्र भुज्याश्रयेणाधिकरणत्वेन नगरस्याभिनिविशिकर्मत्वमपोद्यते ।। ८६ ।।

गतमेतत्। इह कथं कर्मत्वं 'गुडं भक्षयति' इति। गुडो हि निर्वृत्तो भक्षणक्रियागतं न कञ्चन विशेषमाकाङ्क्षति तथेप्सितम्। अपि तु भक्षणक्रियाया आश्रयविशेषप्रदर्शनार्थमुपादीयत इति क्रियार्थमेतद् द्रव्यं न तु द्रव्यसंस्कारार्था क्रिया, दन्तावचूर्णनादि न भक्षणक्रियाफलम्, अपि त्वन्नादनादिरूपाभ्यवहारलक्षणस्य भक्षणस्य। प्रीतिस्तृप्तिलक्षणा फलमिति नास्ति क्रियाकृतोऽत्र कश्चनोत्पत्त्यादिविशेषः। तदुक्तं वार्तिके ।

"ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः, क्रियेप्सितत्वात् "

(Va.on P.1.4.49)

इति। निर्वृत्तस्य इति निर्वत्यकर्मतां प्रतिक्षिपति। उपलक्षणं चैतत्। विकाराद्यभावात् कर्मान्तरतापि नास्ति। निराकङ्क्षस्य वेत्यर्थः। 'कारकत्वे'इति क्रियासिद्धौ निमित्तभावमाह। भक्षणक्रियानिष्पत्त्यर्थं गुडस्योपादानात्। अत एव भक्षणाय गुड इति क्रियैव सन्दर्शनादिभिराप्यमानत्वादीप्सिता कर्म, न तु द्रव्यम्। भक्षणमात्रं हि गुडस्येप्सितं न तु भक्षणप्रत्याख्यानेनान्यस्तत्कृतो विशेषः। अत्र वार्तिके परिहार उक्तः ।

'न वोभयेप्सितत्वात्' (Va. on P.1.4.49)

इति ।। ८६ ।।

तत्र कथं गुडादेरीप्सितत्वमित्येतद् व्याख्यातुमाह ।

यन्निर्वृत्ताश्रयं कर्म प्राप्तेरप्रचितं पुनः ।
भक्ष्यादिविषयापत्त्या भिद्यमानं तदीप्सितम् ।। ८७ ।।

(८४) निर्वृत्तो निष्पन्नोऽत एव निराकाङ्क्षः आश्रयो गुडादि द्रव्यं यस्य कर्मणः कर्मशक्तेरिति निर्वत्यकर्मताव्युदासः। विकारानाकाङ्क्षणाच्च विकार्यतापि व्युदस्ता। 'प्राप्तेरप्रचितम्' इति। प्राप्तेर्भक्षणक्रियासंबन्धाद्योऽपि प्रचयापचययोर्विशेषस्तेनाप्रयुक्तमप्रचितमिति प्राप्यकर्मतापि व्युदस्ता पूर्वपक्षे।

आद्येन हि कारिकार्धेन पूर्वपक्षवार्तिकार्थः संगृहीतः। द्वितीयेनार्धेनोत्तरवार्त्तिकव्याख्यानम्। भक्षिभुज्यादिक्रियाविषयभावापत्त्या भिद्यमानं विशिष्यमाणं गुडादीप्सितं प्राप्यमेतत् कर्मेत्यर्थः। तथा हि, न भक्षणादिक्रियैवात्रेप्सिता। एवं हि लोष्ठमपि भयक्षित्वा कृती भवेत्। नापि गुडः क्रियान्तराश्रयत्वेनेप्सितः, अपि तु भक्षणाश्रयत्वेनेत्युभयमाश्रयाश्रयिभावेन समुदितमीप्सितम्। यस्य हि गुडभक्षणमीप्सितं तस्य गुडोऽपीप्सितः। भक्षणक्रियासंबन्ध एव चात्र क्रियाकृतो विशेषः प्राप्यकर्मतायां

विशेषान्तरस्यानाकांक्षणात्। अन्यथा निर्वत्यविकार्याभ्यां को विशेषः स्यात्। भक्षणस्य प्रीत्यतिशयोऽत्र फलम्। स च गुडस्य तत्संबन्धे सति घटत इत्ययमेव विशेषः। क्रियाकृतः स्वानुरूपफलप्रसवयोग्यता हि संस्कारः। ननु च तृप्तिलक्षणायां प्रीतौ गुडोऽङ्गमिति कथं प्रधानकारकरूपं कर्मत्वमस्याः। उच्यते। तृप्त्यङ्गतायां गुडस्यायमितिकर्तव्यताविशेषो यद्भक्षि- क्रियाविषयीकरणे तां प्रति प्राधान्यम्, नान्यथा तृप्तिः सम्पादयितुं शक्या। तदस्य तृप्त्यङ्गभावेऽयं प्राथमकल्पिको व्यापारः। तद्यथा गुरुः सेव्यमानो धर्मोत्पत्तावङ्गतामेति, तच्चास्य परिचरण- क्रियाविषयभावगमनमन्तरेण न घटनामेतीति गुरुं शुश्रूषत इति प्राधान्योपपत्तिः। तदेवमत्र पूर्वपक्षे द्रव्येप्सापह्नवेन क्रियामात्रस्येप्सा दर्शिता। अतस्तदानुगुण्येन परिहारे द्रव्यस्यापीप्सा प्रदर्शिता। यदि तर्हि क्रियाविषयभावमात्रगमनेन कर्मतासिद्धिः तथा सति सर्वत्र क्रियामात्रेऽपि सकर्मकता स्यात्। ततश्चाकर्मकव्यपदेशाः शास्त्रे विरुध्येरन्। न च विरुध्यन्ते। न ह्यवश्यं क्रियामात्रे बाह्यविषयसंभवः। काचिद्धि क्रिया कर्तर्येव विश्राम्यति। न तु बाह्यभावमपेक्षते। तद्यथा आस्ते, शेते इत्यादि। द्व्यर्थः पचिरिति वचनात् सर्वधातुविषयेऽपि भावनालक्षणे व्यापारे धात्वर्थ एवात्र भावनापर्यवसानात् स एव भाव्यः। 'आसनं करोति' शयनं करोति इति। अत एवात्र बाह्यभावविषयः प्रशनो नास्ति किमिति। बाह्यभावनिष्ठा भावना तत्र तेन बाह्येन कर्मणा भाव्येन सकर्मकत्वम्। तत्र च किमित्यनुयुज्यते। पचति किमोदनमित्यादि। धात्वर्थस्य हि सर्वत्राव्यभिचाराद् भाव्यत्वेऽपि न तेन सकर्मकाकर्मकविभागः शक्यक्रियः [कालादिकर्मणेव बाह्यं तु कर्म व्यभिचरतीति तदपेक्षोऽयं विभागः। अत्तश्च शुद्धाया भावनाया धात्वर्थः कर्म, धात्वर्थविशिष्टायां तु बाह्यं कर्म। अत एव बाह्यनिष्ठायां भावनायां धात्वर्थः करणमिति न्यायविदः। तेनौदनं पचति, पाकेनौदनं भावयतीति वाक्यार्थः। यद्यपीह दर्शने भावना धात्वर्थ एव तथापि फलपर्यन्तासौ कर्तृव्यापाररूपा दीर्घतरावयवक्रियामात्रात् पृथग्व्यवहारसहा। एवं सर्वत्र योज्यम् ।। ८७ ।।

क्वचित् पुनर्वस्तुतो बाह्यकर्मसद्भावेऽप्यकर्मकव्यपदेशो भवतीत्याह ।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ।। ८८ ।।

(८५) प्रसिद्धादर्थादन्यत्रार्थे यदा धातुर्वर्तते तदा तत्रास्य कर्मसमन्वयरहितक्रिया वाच्या प्रतीयते। तद्यथा वहतिर्देशान्तरप्रापणवचनः सकर्मकः प्रसिद्धो भारं वहतीति। स यदा नदी वहतीत्यत्र स्यन्दनक्रियामभिधायी तदा स्यन्दनस्य जलस्रुतिरूपस्य नद्यात्मभूतत्वात् किमित्यनुयोगाभावादकर्मक इति धात्वर्थमात्रापेक्षयेयं भावना वहति स्यन्दनं करोतीति। यदापि धात्वर्थक्रियायां कर्मान्तर्भवति तदाप्यकर्मकत्वम्। तद्यथा 'जीवति' इति। 'प्राणान् धारयति' इति ह्यत्र धात्वर्थ इति प्राणलक्षणस्य कर्मणोऽन्तर्भावः एवं 'म्रियते' 'प्राणान् जहाति' इति। तथा 'अस्ति' 'आत्मानं बिभर्ति' इति। यत्राव्यभिचारेण प्रतिनियतस्य कर्मणः प्रतीतिस्तत्राप्यकर्मिका क्रियेति व्यवहारः। तद्यथा 'वर्षति' इति। अत्र हि यथा वर्षणक्रियायामव्यभिचाराद्देवः कर्ता प्रतीयते तथा कर्मापि जललक्षणमिति प्रसिद्धेरकर्मकत्वाश्रयः कर्तरि क्त उदाहृतः 'वृष्टो देवः' इति। यत्त्वप्रसिद्धं कर्म तेन सकर्मकत्वमेवास्याः क्रियायाः, 'रुधिरं वर्षति' 'शरान् वर्षति' इति। 'पांसवो वृष्टाः' इति कर्मणि क्तः।

विद्यमानोऽपि वा यत्र कर्मसंबन्धः क्रियामात्रप्रतिपादनतात्पर्यान्न विवक्ष्यते तत्राप्यकर्मकत्वं संभवति। तद्यथा नेह पच्यते, नेह भुज्यते इति। क्रियाप्रतिषेधतात्पर्याद्भावे लकारः। दीक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोति इति कर्मणोऽविवक्षा। अत्र किमिति नापेक्ष्यते। क्रियाप्रतिषेधतात्पर्यात् ।। ८८ ।।

तदेवं चतुर्भिः प्रकारैरकर्मकव्यपदेशाः शास्त्रे भवन्ति। एवमन्येऽपि प्रकाराः संभवन्तीत्याह ।

भेदा य एते चत्वारः सामान्येन प्रदर्शिताः ।

ते निमित्तादिभेदेन भिद्यन्ते बहुधा पुनः ।। ८९ ।।

(८६) य एते सकर्मकाणामपि धातूनामकर्मकत्वनिबन्धनभूता भेदाश्चत्वारोऽभिहितास्ते निमित्तादिभेदेनानेकप्रकारा जायन्ते। निमित्तं सहाय उपसर्गादिः। आदिशब्दाद्देशकालादयः। तद्यथा चरतिः देशान्तरगमनवचनः सकर्मकोऽप्यूर्ध्वप्रवृत्तिलक्षणेऽर्थान्तरे प्रयुक्तोऽकर्मको निमित्तस्य देशान्तरप्रयोगस्य सामर्थ्याद्भवति। 'बाष्प उच्चरति', 'धूम उच्चरति' इति। उच्छब्दवशाद्धातुरयमूर्ध्वप्रवृत्तावकर्मकः। आदिग्रहणात् क्वचिदात्मनेपदप्रयोगादकर्मकत्वाभिव्यक्तिः 'उत्तपते' 'वितपते' इति। 'भासते' इत्यर्थः। 'यावद्भक्तमुपतिष्ठते', भोजनकालं यावदुदीक्षते इत्यर्थः ।

'अकर्मकाच्च' (P.1.3.26)

इत्यात्मनेपदम्। 'सर्पिषो जानीते', 'मधुनो जानीते', इति। तेनोपायेन प्रवर्तत इति ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तावत्र धातुर्वर्तते ।

'अपह्नवे ज्ञः' (P.1.3.44)

इत्यनुवृत्तौ

'अकर्मकाच्च' (P.1.3.45)

इत्यात्मनेपदम् वाक्यसामर्थ्यात् क्वचिदकर्मकत्वाभिव्यक्तिः। तद्यथा 'नदी वहति' इति। नदीलक्षणकर्तृविशेषसामर्थ्यात् स्यन्दनवचनतायामकर्मकत्वम्। एवं 'वायुर्वहति' इति। तथा कर्मकर्तृविषये कर्मणः कर्तृत्वप्रतीतिवशादेकदेशवचनतायां धातोरकर्मकत्वं 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इति। एवं च कृत्वाकर्मकव्यपदेशनिमित्तं शास्त्रमत्र विषये प्रवर्तते

'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' (P.7.4.57)

इति। 'मोक्ष्यते वत्सः स्वयमेव' इति। एवमर्थान्तरे वृत्तिर्धातोरकर्मकत्वनिबन्धनं निमित्तादिभेदेन भिद्यते। धात्वर्थेनोपसंग्रहेऽपि निमित्तादिभेदेन भेदः। तद्यथा--क्वचित् क्रिया स्वरूपसामर्थ्यलक्षणान्निमित्तात् तिरोहितभेदत्वे कर्मणोऽन्तर्भावेऽकर्मकव्यपदेशो जीवत्यादौ। क्वचिदन्वाख्यानव्यवस्थया निर्धार्यमाणरूपभेदस्याप्यन्तर्भावः। तद्यथा पुत्रीयतौ पुत्रकर्मणः। परमार्थतोऽत्र पुत्रलक्षणं कर्म क्रियाशरीरानुप्रविष्टं भेदेनासत्येन प्रक्रियायामन्वाख्याननिमित्तमाश्रीयते तथा च वक्ष्यति

पुत्रीयतौ न पुत्रोऽस्ति विशेषेच्छा तु तादृशी ।

विनैव पुत्रानुगमाद्या पुत्रे व्यवतिष्ठते ।।

इति। आचारक्यचि त्वत्रोपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयकर्मणा तु सकर्मकत्वम्। 'पुत्रीयति छात्रम् ' इति। 'मुण्डयति माणवकम् ' इति तु सामान्यकर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा तु सकर्मकत्वम्। एवं 'मिश्रयति तिलान्' इत्यादौ। बाष्पायते, ऊष्मायते, रोमन्थायते इत्यादौ विशेषकर्मण एव निर्धारितरूप-

स्यान्तर्भावः। पचेः पार्थिवं भिदेश्च सावयवं कर्म प्रसिद्धम्, न त्वन्तर्भूतम्। तस्य स्वशब्देनापि वचनात्, पचति पाक्यम्, 'भिनत्ति भेद्यम्' इति। अन्तर्भावे तु स्वशब्देन निर्देशो न स्यात्। न हि भवति 'जीवति प्राणान्' इति। 'जलं वर्षति' इति तु भवति। अन्तर्भावाच्च कर्मणो 'नमस्यति देवान् ' इत्यत्र नमःशब्दयोगे चतुर्थी न भवति। तथा च वार्तिके

'नमसः क्यचि द्वितीयानुपपत्तिः'(Va.on P.3.1 19)

इति चोदयित्वा

'प्रकृत्यन्तारत्वात् सिद्धम्' (Va. on P.3.1.19)

इति परिहृतम्। अनेनैवाशयेन धात्वन्तारमेव नमस्यतिशब्दः पूजार्थो न संभवत्येवात्र नमःशब्दोऽवयवकल्पनाद्वारेण त्वेवं व्युत्पाद्यत इत्यर्थः। भाष्यकारस्त्वन्वाख्यानवेलायां नमसः प्रकृतित्वेन परिग्रहात् संभवं मन्यमानः पुनश्चोदयति ।

'ननु नमस्यतिशब्दे नमः शब्दोऽस्ति, तेन योगे चतुर्थी प्राप्नोति'

(M.Bha. on Va. above)

इति। परिहरति च

'अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणम्, न च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽर्थवान्'

(M.Bha. on Va. above)

इति। सुब्धातुवृत्तिरियम्। अत्र चोपसर्जनार्थः प्रत्ययार्थे गुणीभूत इति नमो देवेभ्य इत्यत्र प्रधानभूत-नमःशब्दयोगे सावकाशत्वादत्र चतुर्थी न भवतीति भाष्यार्थः। प्रसिद्धेरपि यत्राकर्मकत्वं तत्राप्यवान्तरो भेदो देशकालवशाज्जायते। तद्यथा दक्षिणापथे पूर्वाह्णे 'पच्यताम्' इत्युक्ते यवागूकर्मकः पाकोऽवगम्यते। अपराह्णे पुनरोदनसाधनः। मांसभूयिष्ठे तु देशे मासससाधनः पाकः प्रसिद्धः। क्रियास्वरूपसामर्थ्यात् क्वचित् प्रसिद्धं नियतं कर्म, 'वर्षति' इति जलं प्रतीयते। कर्तृसामर्थ्यादपि कर्म प्रसिद्धम्, यथा 'दुर्जनः करोति' इत्युक्ते उपघातलक्षणं कर्म गम्यते।

सुजनः करोति' इति तूपकारोऽवगम्यते। गोष्ठीभेदेन देशभेदेन चापरिमिता प्रसिद्धिरनु-गन्तव्या, कियदुदाह्रियते। अविवक्षापि क्वचित् सादृश्यामात्रप्रतिपादनपरतया वाक्यस्य कर्मणो दृश्यते। तद्यथा "अनुवदते कठः कलापस्य" इत्यत्र कठकलापयोर्भाषणसादृश्यं प्रतिपाद्यमिति कर्म न विवक्षितम्। तथा कर्मशक्तिविशेषप्रतिपादने 'देवदत्तः किं करोति' इति प्रश्ने 'पचति' 'ब्रवीति' इति कर्मसंबन्धो न विवक्ष्यते। क्रियाप्रबन्धाव्युपरमप्रतिपादनेऽपि न विवक्ष्यते कर्म 'पचत्येव ददात्येव' इति यथायोगमनुसरणीयं प्रयोगजातमिष्टम् ।। ८९ ।।

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृतौ प्रकीर्णप्रकाशे कर्माधिकारः ।।